

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 4, No.60, Winter 2024

Received: 01/11/2022

Accepted: 18/09/2023

Investigating *Waqf* (Endowment) in the Safavid Tariqa (from Ilkhanids to the Rise of the Safavids) According to Abdi Beyg Shirazi's *Şarih al-Molk*

Parisa Ghorbannejad*

Associate Professor, Department of the History of Culture and Civilization of Islamic Nation, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran
ghorbannejad@alzahra.ac.ir

Zeynab Ahadvand

Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Human Sciences, Urmia University, Urmia, Iran
z.ahadvand@urmia.ac.ir

Abstract

During the Ilkhanate period, the endowment tradition expanded, which drew attention to Sufism from both rulers and ordinary people. As a result, many endowments were established, with different segments of the society contributing to the Safavid religious path. Their contribution played a crucial role in stabilizing and developing the social and economic functions of the Tariqa. The present study focuses on investigating the various dimensions of endowments in the Safavid Tariqa from the Ilkhanate to the rise of the Safavid, based on the manuscript of *Sarih al-Molk* by Abdi Beyg Shirazi (Deceased 977 AH). By examining the information related to the entrants, endowments, and incomes, it is shown that a coherent and extensive economic network was planned to attract financial aid, along with the expansion of the spiritual influence of the Tariqa. This network was organized to improve the economic power of the Tariqa through the volume of endowment revenues. Additionally, by stabilizing and developing endowments and providing social services, the Safavid elders aimed to strengthen the status of influential people in the political arena and make a double effort to gain power.

---

*Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/JHR.2023.135566.2436

Keywords: Ilkhanate, Sheikh Safi al-Din, Safavid Tariqa, *Sarih al-Molk*, Abdi Beyg Shirazi, Waqf.

Introduction

The practice of Waqf has been an important source of financing for Islamic civilization for many years. Despite facing challenges throughout history, it has remained of great interest to both people and rulers. The Mongol invasion caused much destruction, including many endowments, but the tradition of endowment was revived during the Ilkhanate period, thanks to the influence of competent Iranian ministers and the conversion of some Ilkhanate to Islam. Concurrently, Sufism became an important religious and social movement. Financing the costs of Khanqah and the Sufi Organization was a serious need, and Waqf fulfilled this need as a continuous financial resource. Historical documents reveal that Sheikh Safi's Safavid way gained spiritual power with the backing of Waqf, and its economic power reached its peak during the reign of Sheikh Sadr al-Din. Finally, by strengthening the power of the Safavid government, Waqf played a significant role in the growth and prosperity of Islamic civilization (Yajama, 2022, p. 168). In this regard, this study investigates the various dimensions of endowments in the Safavid Tariqa from the Ilkhanids to the rise of the Safavids according to the manuscript of Abdi Beyg Shirazi's *Sarih al-Molk*.

Materials and Methods

The tomb documents of Sheikh Safi are a valuable source of information about the society and daily life of the people of northwestern Iran between the 5th and 10th centuries AH. They serve as an essential source for research activities (Sheikh al-Hokamayi, 2009). One of the most important documents, called *Sarih al-Molk*, was commissioned by Shah Tahmasp I (930-980 AH) in the 10th century and written by Abdi Beg Shirazi. This book provides unique insights into the Safavid family's background, assets, relations with rulers, the economic situation of the people, beliefs, and the functions of the endowments. It is a fascinating read for Iranians, Japanese, and anyone interested in the history of Iran. This text provides information about the society and daily life of people in northwestern Iran between the 5th and 10th centuries AH.

This study is based on a descriptive-analytical method and documentary analysis. The researchers extracted 727 cases of endowment made during the period from 683 to 903 AH, including 304 (42%) cases in the first letter, 249 (34%) in the second letter, 67 (9%) cases in the treatise of princes' rivalry, and 107 (15%) cases of endowment from the end row. These cases, with 35 attributes, were recorded in a table for analysis, using the microfilms of 1655 and 1685 of the Central Library of Tehran University.

Research Findings

After the establishment of the Ilkhanid government, the tradition of endowment was revived, especially during the reign of Ghazan Khan (694-703 AH). The rulers used endowments to gain support and popularity from Sufi elders who played a vital role in Iranian society. They also allocated financial resources, and salaries and endowed many lands of "Injü" (Mongol word for the Royal estates) that were under the control of the Ilkhanate.

The Sufi elders showed interest in the ruling class and landowners to facilitate the continuity of endowments and charitable affairs. With the Ilkhanate's economic reforms, people's livelihoods improved, and the financial support of Sheikh Safi's supporters and disciples increased. Among the various endowments are villages, shops, caravanserais, rabat, mills, baths, gardens, mines, etc. Azerbaijan and other states also adopted these endowments. The Sheikhs' successors continued to utilize these endowments to stabilize and develop them, increasing their economic potential for social services and the goals of Tariqa.

Discussion of Results and Conclusions

Sheikh Safi gathered many disciples and supporters from various social and geographical backgrounds within the Ilkhanate government and local authorities. The followers belonged to different classes, including sultans, rulers, merchants, guilds, and people with different economic capacities, all of whom contributed to the development of Tariqa endowments. The Safavid family played an important role in strengthening the economic power of Tariqa by establishing endowments, directing revenues and vows towards the purchase of real estate, and providing social services to the people of the region and pilgrims. The Safavid sheikhs established a cultural network to expand their influence and an economic network to support the activities of Tariqa through the religious stream of endowments. After the path was transformed, the sheikhs used the income generated from endowments to enter the political arena and pave the way for gaining power.

بررسی وقف در طریقت صفوی از ایلخانان تا برآمدن صفویان براساس صریح‌الملک عبدی بیگ شیرازی

پرینسا قربان نژاد* ، دانشیار گروه فرهنگ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

ghorbannejad@alzahra.ac.ir

زینب احمدوند، استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی ارومیه، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران

z.ahadvand@urmia.ac.ir

چکیده

عمل به سنت وقف، از دوره ایلخانان گسترش چشمگیری یافت. یکی از نهادهایی که در دوران مزبور، به اقتضای عصر و نسل مورد توجه حاکمان و مردم عادی قرار گرفت و از موقوفات فراوانی بهره مند شد، نهاد تصوف به‌ویژه طریقت شریعت‌محور صفوی بود که به سبب نفوذ و محبوبیت شیوخ، اقشار مختلف جامعه با نیت متفاوت، موقوفات متنوعی را تقدیم آن می‌کردند. این موقوفات تأثیرات مهمی در تثبیت و توسعه همه‌جانبه طریقت و نیز کارکردهای اجتماعی، اقتصادی ویژه‌ای داشته است. سؤال اساسی مقاله حاضر، بررسی ابعاد وقف در طریقت صفوی از ایلخانان تا برآمدن صفویه است که با شیوه مطالعه اسنادی نسخه خطی منحصر به فرد صریح‌الملک عبدی بیگ شیرازی (م ۹۷۷ق)، اطلاعات واقفان، موقوفات و درآمدها استخراج شده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد هم‌زمان با گسترش نفوذ معنوی طریقت، شبکه اقتصادی منسجم و گسترده‌ای نیز برای جذب کمک‌های مالی، برنامه‌ریزی شد تا این حجم از درآمدها که بیشتر از طریق وقف کسب می‌شد، در جهت ارتقای توان اقتصادی طریقت، سامان‌دهی شود. همچنین مشایخ صفوی با تثبیت و توسعه موقوفات و ارائه خدمات اجتماعی، ضمن تحکیم جایگاه مردمی با نفوذ به عرصه سیاسی، با توسعه خدمات موقوفات، تلاش مضاعفی را برای کسب قدرت به عمل آوردند. نگارنده در مقاله حاضر با تکیه بر روش توصیفی تحلیلی، موضوع را بررسی کرده است.

واژه‌های کلیدی: ایلخانان، شیخ صفی‌الدین، طریقت صفوی، صریح‌الملک، عبدی بیگ شیرازی، وقف.

* نویسنده مسئول

مقدمه و بیان مسئله

وقف، منبع مالی مهمی است که در رشد و شکوفایی تمدن اسلامی تأثیر بسزایی داشته و با وجود فراز و نشیب در دوران‌های مختلف، توجه مردم و حاکمان را برانگیخته است. هرچند ظهور مغولان باعث ویرانی و غارت بسیاری از موقوفات شد، اما از دوره ایلخانان به سبب نفوذ وزرای لایق ایرانی و مسلمان شدن برخی ایلخانان، سنت وقف مجدداً احیا و روند رو به رشدی را در دوره‌های بعد سپری کرد. با توجه به اینکه در دوره مزبور، هم‌زمان با رشد وقف، تصوف نیز به عنوان یکی از جریان‌های مهم مذهبی و اجتماعی در حال گسترش بود، تأمین مالی هزینه‌های خانقاه و سازمان تصوف، یکی از نیازهای جدی سلسله‌های صوفی محسوب می‌شد و وقف به عنوان یک منبع مالی مستمر، این نیاز را مرتفع می‌کرد. در این میان به نظر می‌رسد طریقت صفوی، یکی از طریقت‌های تصوف بود که با یک برنامه‌ریزی دقیق و سازمان‌دهی مناسب از منافع وقف در ابعاد مختلف بهره‌مند شد. با توجه به اینکه ضرورت مطالعه اسناد در پژوهش‌های تاریخ تمدن بر کسی پوشیده نیست، از این رو برای اثبات ادعای مزبور، بررسی اسناد موجود در آستانه شیخ صفی در قرن دهم ق که عبدی بیگ شیرازی آنها را به دستور شاه طهماسب (م ۹۸۱)، با عنوان صریح‌الملک از نیمه قرن هفتم ق سامان‌دهی کرد، مبنای استخراج داده‌ها قرار گرفت؛ زیرا این اسناد به سبب در برداشتن اطلاعات منحصر به فرد درباره پیشینه صفویان و اسناد دارایی‌های خاندان صفوی، یکی از مهم‌ترین منابع مربوط به تاریخ صفویان است که با مطالعه آنها نه تنها تأثیر وقف در این طریقت بررسی می‌شود، به بخش مهمی از تاریخ اقتصادی و اجتماعی ایران، به خصوص در منطقه شمال غرب آن، به‌ویژه اردبیل نیز دست می‌یابیم.

بر این اساس، مقاله حاضر با هدف بررسی وقف

در طریقت صفوی از ایلخانان تا برآمدن صفویان، در پی آن است تا تحلیل تازه‌ای را از واقفان، موقوفات، متولیان، وکلا، نحوه تملک، تثبیت و توسعه آنها ارائه دهد و جنبه‌های جدید اقتصادی و اجتماعی وقف را در دوره پژوهش شده، بازنمایی کند.

روش پژوهش در این مقاله، توصیفی-تحلیلی بر مبنای شیوه مطالعه اسنادی است. پژوهشگران وقف‌نامه‌ها، قبالات املاک و رقبات را براساس میکروفیلم ۱۶۵۵ و ۱۶۸۵، که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بود، بررسی و بازنویسی کردند. آسیب‌دیدگی صفحات مطالعه‌شده در میکروفیلم‌ها، ارائه‌نکردن اطلاعات برخی موقوفات، نبود منابع هم‌عصر که اطلاعات بیشتری را ارائه کند و همچنین شناسایی‌نشدن برخی از امرا و خواتین که در صریح‌الملک، واقف معرفی شده بودند، از جمله مشکلات پژوهش حاضر بوده است.

پیشینه تحقیق

هرچند درباره صریح‌الملک، پژوهش‌های محدود و نزدیک به موضوع انجام یافته است، درباره موضوع حاضر، پژوهش مستقلی انجام نشده است و سوابق پژوهش در این باره، گسترده نیست. این اثر هنوز نیازمند تحقیقات دقیق و تحلیل جامع است.

عمادالدین [شیخ الحکامی](#) (۱۳۸۷) در فهرست اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، ۸۰۰ سند از موزه ملی، سازمان اوقاف و کتابخانه ملی تبریز را فهرست‌نویسی کرده است که تنها بخشی از آنها مربوط به موقوفات گزارش شده در صریح‌الملک است. [عبدی بیگ نویدی](#) (۱۳۹۰) در کتابی با عنوان *صریح‌الملک وقف‌نامه بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی*، قسمتی از اثر عبدی بیگ را بازخوانی و بازنویسی کرده است که درج برخی اسامی خالی از اشکال نیست.

بررسی مقدماتی صفحه‌عنوان و حاشیه‌های سه نسخه موجود»، سه نسخه در دسترس صریح‌الملک، تفاوت‌ها و حاشیه‌نوشته‌های آن را بررسی کرده است (Watabe, 2022b). با توجه به اهمیت روستای بارو، تاکاگی در مقاله «ردیابی تاریخ بارو، روستای سابق وقفی بقعه مقدسه اردبیل»، تاریخچه وقف این روستا را براساس صریح‌الملک بررسی کرده است (TAKAGI, 2022). گوتو ضمن بررسی زندگی‌نامه و مکتب تاریخ‌نگاری قزوین، آثار عبدی بیگ را در مقاله «آثار عبدی بیگ به‌عنوان یک دیوانسالار شاعر: دلایل نگارش صریح‌الملک» بررسی و دلایل نگارش سه اثر مهم عبدی بیگ را بیان کرده است (Goto, 2022). اصالت سند وقف‌نامه تیمور و داستان ملاقات او با خواجه علی، موضوعی است که در مقاله «بررسی مجدد اسناد وقف تیمور» آمده و به وسیله سوگی یاما بررسی شده است. همچنین مانند برخی محققان اصل سند و محتوی آن را براساس منابع تاریخی نپذیرفتنی دانسته است (Sugiyama, 2022). مقاله «جانشینی تاریخ‌الملک در حرم صفوی: نسخه خلاصه‌شده قرن نوزدهم، فهرست املاک و مستغلات حرم» را نائوفومی نوشته و ثبت، مدیریت و نحوه استفاده از املاک و دارایی‌های آستانه مقدسه را در دوره قبل از صفویان و بعد از آن بررسی کرده است (Abe, 2022).

اما در مقاله حاضر، علاوه بر معرفی کتاب مذکور، کلیه اسناد و اطلاعات مربوط به موقوفات صفویه براساس دوره پژوهش، از صریح‌الملک استخراج و پس از بررسی موقوفات، واقفان، نحوه مدیریت املاک و کارکرد آنها در طریقت صفوی بررسی شده است.

مقالاتی نیز نزدیک به موضوع به نگارش درآمده‌اند. آل داود (۱۳۷۴) در «نوشته‌های تاریخی عبدی بیگ شیرازی» تنها نسخه‌های صریح‌الملک را معرفی کرده است. زرین‌باف در «فعالیت‌های اقتصادی زنان در دوره صفوی» براساس صریح‌الملک، به موقوفات اقشار مختلف زنان به طریقت صفوی در قبل و بعد از صفویان اشاره کرده است (Zarrinebaf, 1998).

گرونکه در کتاب ارزشمند خود با عنوان *دراویش در آستانه قدرت*^۱ که به زبان آلمانی نگارش یافته است، با تکیه بر کتاب صفوه الصفا، اسناد اردبیل، صریح‌الملک و دیگر اسناد روایی وضعیت جغرافیایی، اجتماعی و اقتصادی اردبیل را بررسی و نحوه زمین‌داری و کسب ثروت از آنها را به‌وسیله دراویش صفوی، برای تأثیرگذاری سیاسی و دستیابی به قدرت بیان کرده است. معرفی خاندان معروف اردبیل از جمله صفویان و نحوه تلاش مستمر صفویان برای کسب و انباشت ثروت روستایی و زمین‌داری، از موارد مهم این کتاب است (Gronke, 1993).

مقالات تخصصی را هم محققان ژاپنی با موضوعات متنوع در ویژه‌نامه تکمیلی مجله مطالعات آسیا و آفریقا به چاپ رسانده‌اند که در تشریح ابعاد مدیریت املاک و دارایی‌های بقعه شیخ صفی از آنها استناد می‌شود. واتبه در مقاله ای «مقدمه‌ای بر کتاب‌شناسی صریح‌الملک»، ضمن بررسی تاریخچه مدیریت اموال بقعه شیخ صفی، ساختار کتاب عبدی بیگ، نحوه ثبت انواع اسناد و توصیف محتوای آنها را بیان و چهار سند را نیز نقد کرده است (Watabe, 2022a). همچنین او در مقاله‌ای با عنوان «تولید و نگهداری نسخه‌های صریح‌الملک عبدی بیگ شیرازی،

۱- معرفی صریح‌الملک^۱

صریح‌الملک مجموعه‌ای از اسناد، مدارک، وقف‌نامه‌ها و طومارهای مربوط به دارایی‌های غیرمنقول بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (م ۷۳۵ق) است که ابتدا به دستور شاه تهماسب اول (م ۹۸۱ق) برای سامان‌دهی اسناد آستانه به‌وسیله زین‌العابدین عبدی بیگ^۲ نوشته شد و سپس در دوره شاه عباس (م ۱۰۳۸ق) اصفهان (بی تا)^۳ آن را تدوین کرد. میرزا حسن خان سرر زشته‌دار (بی تا)، مستوفی ولایت اردبیل به درخواست امیرنظام گروسی حاکم آذربایجان، اثر دیگری را هم در دوره قاجار آماده کرد که خلاصه آثار قبلی است. با توجه به اینکه از میان نسخه‌های مزبور، صریح‌الملک عبدی بیگ شیرازی مشتمل بر اسناد وقفی دوره ایلخانان تا اوایل صفویه (سال ۹۷۷ق) است، بنابراین مبنای استخراج اطلاعات پژوهش حاضر قرار گرفت، اما رقبات و اسناد در این مقاله تا سال ۹۰۷ق بررسی شد که آغاز حکومت صفویان است.

عبدی بیگ از تاریخ‌نویسان دوره نخست صفوی است که سال‌ها در دربار متصدی امر سیاق^۴ بود (عبدی بیگ نویدی، بی تا، ص. ۳). دو اثر^۵ تاریخی تکمله‌الانبار و صریح‌الملک از آثار مهم اوست. او «اسناد، قبالات، مجلات و حججی که در خزانه آستانه مقدسه منوره بود، تمامی مطالعه نمود و فهرستی درست داشت و با دفتر آستانه معلی و طومار نسقی^۶

که در دیوان اعلی درست کرده‌اند و با دفتر آستانه علیه‌عالیه است، مقابله کرد» (عبدی بیگ نویدی، بی تا، ص. ۳۴۸-۳۴۹)؛ سپس رقبات^۷ را در دو حرف (بخش) تنظیم کرد. همچنین دو رساله مجزا را هم به آن افزود. این امر حاکی از آن است که با وجود ثبت اسناد در دفاتر و دیوان، وضعیت نگهداری اسناد وضعیت مطلوبی نداشت و کار عبدی بیگ از این نظر بسیار بااهمیت است (Gronke, 1993, p. 18-20). در واقع عبدی بیگ با تدوین صریح‌الملک، ضمن تأیید مجدد موقوفات آستانه شیخ صفی، سازمان‌دهی مجددی بر اسناد و املاک بقعه را به انجام رساند (Goto, 2022, p. 35).

حرف اول: مشتمل بر املاک و مستغلاتی می‌شد که در دفاتر و طومار ثبت شده بودند و شواهدی مستند بر منشأ مشروع از جمله قبالة، صیغه وقف، هدیه و غیره داشتند (عبدی بیگ نویدی، بی تا، ص. ۳۴۸-۳۴۹؛ Watabe, 2022a, p. 8)؛ سپس به ترتیب حروف الفبا ایالت، قصبه، ناحیه، خان، دبه و نوع موقوفه، مضمون، تاریخ، نام کاتب یا قاضی و شرایط آن را بیان و در ادامه، سوابق اسناد وقف را نیز ذکر می‌کند.

حرف ثانی: مشتمل بر موقوفاتی است که در دفاتر ثبت و در تصرف متولیان بوده است، اما اسناد و قبالات آنها در دسترس نبود؛ از این رو برای آنکه بعداً (در صورت پیدا شدن و دسترسی به اسناد) اطلاعات

۱. «صریح‌الملک» بر مجموعه‌ای از اسناد و مدارک املاک و مستغلات گفته می‌شود که مالکیت آنها معلوم و در اختیار یک نفر یا یک مؤسسه بوده باشد (آل داود، ۱۳۷۴: ص. ۱۳۵).

۲. نسخه شماره ۳۷۱۸ موزه ایران باستان در ۱۷۵ برگ نگارش شده است که فیلم آن ۱۶۵۶ در دانشگاه تهران است. نسخه شماره ۳۷۱۹ موزه ایران باستان به سال ۹۷۷ در ۱۹۹ برگ نگارش شده است که فیلم آن ۱۶۵۸ در دانشگاه تهران است. وقف‌نامه تیمور در انتهای این نسخه موجود است. نسخه شماره ۲۷۳۴ کتابخانه ملی ایران در ۱۹۵ برگ است و «پاره‌ای از وقف‌نامه‌های جدید در آن دیده می‌شود» (Watabe, 2022b, p. 40; Gronke, 1993, p. 23).

۳. نسخه شماره ۳۷۰۳ موزه ایران باستان به سال ۱۰۳۸ در ۱۶۸ برگ نگارش شده است که فیلم آن ۱۶۵۵ در دانشگاه تهران است. نسخه شماره ۴۳۲۴ موزه

ایران باستان در ۱۳۴ برگ نگارش شده است که مربوط به املاک موقوفه یا خریداری‌شده بین سال‌های ۱۰۰۰ تا ۱۰۵۰ و فیلم آن ۱۶۵۷ در دانشگاه تهران است.

۴. فن تحریری محاسبات به روش قدیم که شامل علائمی اختصاری و مأخوذ از اعداد عربی بود (معین، ۱۳۸۸).

۵. علاوه بر آثار تاریخی در زمینه شعر از جمله بوستان خیال، سه‌خمس و خزائن‌الملوک نیز از آثار اوست که برخی از این آثار در مشروعیت‌بخشیدن به سلسله صفوی مؤثر بود (Goto, 2022, p. 31).

۶. این طومار برای هر سال تنظیم می‌شده است. صدر یا متولی براساس این اسناد «طومار نسق»، موجب و وظیفه را پرداخت می‌کرده‌اند.

۷. املاک و مستغلات موقوفه (معین، ۱۳۸۸).

شده است. بعد از این ردیف هم، یک برگ حاوی تعدادی قریه و موقوفات دیگر است، اما بخش عمده‌ای از نوشته‌ها به دلیل محبوب بودن کلمات، خواندنی نیست.

صورت‌نامه‌ی صاحبقران، امیر تیمور گورکان:

این وقف‌نامه با خط متفاوت در بخش پایانی نسخه شماره ۳۷۱۹ نگارش یافته و نسخه‌های مستقلی از آن موجود است.^۵ اما در فهرست اسناد بقعه شیخ صفی اسمی از این املاک نیامده است؛ زیرا احتمالاً هیچ‌وقت به تصرف آستانه در نیامده بودند. در این وقف‌نامه علاوه بر موقوفات تیمور، به نحوه پیدایش سند، نیت واقف و داستان ملاقات امیر تیمور با خواجه علی اشاره شده است. البته برخی محققان براساس بررسی‌های انجام‌شده برپایه منابع تاریخی، مانند تاریخ‌های تبریزی و عالم‌آرای امینی در اصالت این سند و داستان ملاقات خواجه علی با تیمور تردیدهای جدی ایجاد کردند (غفاری‌فرد، ۱۳۸۷، ص. ۴۸؛ Sugiyama, 2022, p. 136-137).

به‌طور کلی براساس صریح‌الملک در بازه زمانی سال‌های ۶۸۳ الی ۹۰۳ ق ۳۰۴ (۴۲٪) نمونه وقف در حرف اول، ۲۴۹ (۳۴٪) در حرف ثانی، ۶۷ (۹٪) نمونه وقف در رساله رقبات شاهزاده‌های عظام و ۱۰۷ (۱۵٪) نمونه وقف از ردیف خاتمه استخراج و در نهایت ۷۲۷ نمونه وقف با ۳۵ مشخصه در یک جدول ثبت شد تا تحلیل‌های لازم بر مبنای آن انجام شود.

۲- واقفان طریقت صفوی

نشان می‌دهد این سند به دوره تیموریان تعلق ندارد و احتمالاً ساخته دوره صفویان است (Horst, 1958).
 . در مجموع سه نسخه از این وقف‌نامه موجود است که علاوه بر اینکه در نسخه شماره ۳۷۱۹ عبیدی بیگ آمده است، دو نسخه هم در کتابخانه‌های آستان قدس رضوی و ملک موجود است (Sugiyama, 2022, p.132).

مهم آنها را تکمیل کند، جای خالی (بیاض) در ذیل عنوان هر موقوفه در نظر گرفته شد (Gronke, 1993, p. 21).

رساله آش حلال شاه اسماعیل: رساله‌ای مجزا در

انتهای حرف ثانی، مشتمل بر املاک و رقباتی است که محصولات آنها صرف مصالح آش حلال شاه اسماعیل می‌شد.^۱

رساله رقبات شاهزاده‌های عظام: مشتمل بر

رقباتی ثبت‌شده به اسم اولاد شیخ صفی الدین و پسرانش که در بقعه دفن شده بودند، اما این اسناد قید وقف نداشتند. از طرف دیگر، تمامی املاک در اختیار شیخ صفی و اولادش وقف خانقاه نشد و بخش درخور توجهی به وارثان منتقل شد؛ از این رو هرکدام صریح‌الملک اختصاصی خود را داشتند که عبدی بیگ هرچند از آنها استفاده کرده است، اما آنها را در صریح‌الملک نیاورده است (عبدی بیگ نویدی، بی تا، ص. ۳۴۹؛ Watabe, 2022a, p. 8-9).

ردیف خاتمه: در انتها طوماری عیناً از رقباتی

بازنویسی شده است که متعلق به خاندان شیخ صفی بوده است. این موقوفات به دلیل مندرس بودن یا مشخص نبودن نام واقف^۲ و اطلاعات دیگر، امکان بازنویسی به ترتیب حروف الفبا را نداشته‌اند؛ بنابراین تنها هفت مورد را با دایره مشخص کرده است که اسنادشان بعداً مشخص و در موضع خودشان در حروف نوشته شده‌اند. این ردیف با عنوان بیاض^۳ ذکر

۱. احتمالاً براساس وصیت شاه اسماعیل نگارش شده است.

۲. «بلکه بعضی را عمداً قطع کرده و ضایع ساخته‌اند» (عبدی بیگ نویدی، بی تا، ص. ۳۴۸).

۳. چون نوشته‌های طومار از بین رفته عبیدی بیگ آنها را برای بررسی‌های آتی سفید (بیاض) گذاشته است.

۴. این وقف‌نامه در آستان قدس با شماره ۶۹ در دست است که هورست آن را با توضیحاتی چاپ کرده است. او براساس شواهد

صفویه، اموالی را وقف آستانه شیخ صفی‌الدین کردند که در ذیل براساس مستندات توضیح داده خواهد شد.

۱-۲ سلاطین و امرا

براساس اطلاعات به دست آمده از صریح‌الملک، پیش از حکومت غازان خان (م ۷۰۳ق) برای طریقت صفوی وقف سلطانی ثبت نشده است، اما با روی کار آمدن غازان خان و وزیرش رشیدالدین فضل‌الله که به شیخ زاهد و شاگردش شیخ صفی احترام می‌گذاشتند، وقف به این طریقت رواج یافت (جعفریان، ۱۳۹۲، ص. ۳۴۱/۳-۳۴۲؛ ابن بزاز، ۱۳۷۳، ص. ۱۰-۱۱). سه دانگ روستای کزح/کرح از توابع خلخال به‌وسیله غازان خان و بعدها باقی‌مانده روستای کلخوران^۲ به‌وسیله سلطان اولجایتو (۷۱۶ق) وقف طریقت شد (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۱۲۴). همچنین ابوسعید بهادرخان (م ۷۳۶ق) در سال ۷۲۸ق روستای حسن بارو (باروق) را وقف خانقاه صفویه کرد که از املاک خاصه پادشاهی بود (همان، ۱۷۵-۱۷۶). اسناد وقفی متعددی در صریح‌الملک برای حسن بارو ذکر شده است؛ بنابراین تاریخ وقف این روستا به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین موقوفه‌های شیخ صفی، به‌صورت دقیق بررسی شده است (Takagi, 2022, p. 69-70).

وزرای ایلخانی نیز موقوفاتی به خاندان صفوی تقدیم کردند. خواجه غیاث‌الدین محمد (م ۷۳۶ق) وزیر ابوسعید بهادرخان، حمایت‌های بی‌دریغی از طریقت صفوی کرد. او روستای جورق، سها و نودیه را به ترتیب در سال‌های ۷۲۱ق و ۷۲۵ق، کنجوس از نواحی اردبیل در ۷۳۳ق و بخشی از روستای کزح خلخال را در همان سال وقف شیخ صفی و زاویه‌اش

با بررسی اسناد صریح‌الملک، به میزان مشارکت اقشار مختلف جامعه در امور عام‌المنفعه دوره ایلخانی از جمله وقف، پی برده می‌شود. در اوایل حمله مغول به ایران، بسیاری از اموال وقفی نابود شدند، اما به تدریج ایلخانان که با زمین داری آشنا بودند، به کمک خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ق) و پسرانش، تا حدودی املاک و موقوفات را سامان‌دهی کردند، به طرق مختلف توسعه دادند و زمین‌های زیادی را با عنوان «املاک خاصه سلطانی»^۱ در اختیار خود درآوردند (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۴، ص. ۱۹۱). ایلخانان برای تحکیم حکمرانی خود، از عایدات زمین‌ها برای امور عام‌المنفعه انفاق و یا بخشی از آن را برای خدمات اجتماعی و اقشار مختلف از جمله صوفیان، وقف کردند (همدانی، ۱۳۸۸، ص. ۲۰۸؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ص. ۲۰۸/۳). به این ترتیب بعد از شکل‌گیری دولت ایلخانی، به‌ویژه در دوران ایلخانان، مسلمانان از غازان خان (د ۷۰۳ق) به بعد، سنت وقف از سوی سلاطین و حکمرانان برای به دست آوردن پایگاه مردمی و جلب حمایت مشایخ صوفیه، که نقش مؤثری در جامعه ایران داشتند، احیا و منابع مالی و موجب بسیاری برای آنان تعیین شد (راوندی، ۱۳۸۳، ص. ۷۷۱/۴). مشایخ صوفیه هم برای بهره‌مندی و استمرار موقوفات و امور خیریه، به طبقه حاکم و زمین‌دار تمایل نشان می‌دادند.

او خاطر نشان می‌کند که اصلاحات اقتصادی ایلخانان و بهبود معیشت مردم، کمک‌های مالی حامیان و مریدان شیخ صفی را افزایش داد، به‌طوری‌که سلاطین، امرا، وزرا، قضات، خواتین و حتی شیوخ و خاندان

۲. این روستا نزدیک اردبیل و زادگاه شیخ صفی بود که قبلاً بخشی از آن را ینال خاتون دختر غازان وقف کرده بود (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۱۲۵).

۱. به نام اینجو معروف بوده است که شامل املاک خصوصی ایلخان و خانواده او می‌شد (علای تبریزی، بی‌تا، ص. ۱۵۴-۱۶۰) که عبارت بودند از: خراسان، مازندران، ری، گیلان، کردستان، ارمنستان، دیار بکر و آذربایجان (پطروشفسکی، ۱۳۵۹/۱۹۶۳، ص. ۴۹۹).

با وراثت دیگر، شش دانگ روستای اصفه‌آباد و امیرعلی بن ناصر مندیشی در ۷۵۰ق چهار دانگ روستای مندیش، امیر توغچی نیز دو دانگ همان روستا را به همراه شش قطعه زمین، میرحسین دولتشاه در ۷۵۶ق نصف روستاهای گنج گاه و سنجبد را وقف خانقاه شیخ صفی الدین و اولاد او کردند (عبدی بیگ نویدی، بی تا، ص. ۱۸۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۸۶).

در دوران آل جلائیر (۷۴۰-۸۳۶ق)، سیاست تعامل حکومت‌ها با طریقت صفوی به سبب نفوذ مردمی آن، همچنان ادامه داشت. در حکومت جلائریان، علاوه بر نذورات (شمس منشی، ۱۳۵۰: ص. ۲۳۱-۲۳۴)، وقف‌نامه‌های جدیدی به وسیله طبقات جامعه و سلاطین تنظیم شدند (صادقی گلدر، ۱۳۸۷، ص. ۸۴-۸۵) و معافیت مالیاتی موقوفات که از دوره ایلخانان وجود داشت^۲، در این دوره بیشتر شد. این امر حاکی از گسترش فرهنگ وقف بود. فرمان به سلطان احمد جلائیر در ۷۷۳ق، مبنی بر معافیت موقوفات مخصوص بقعه شیخ صفی الدین از مالیات، مؤید این موضوع است (قائم مقامی، ۱۳۴۷، ص. ۲۷۸-۲۸۰؛ موزه ملی، ۲۵۹۰۹). شیخ حسن بزرگ، مؤسس جلائریان (م ۷۵۷ق) وقف‌نامه شش دانگ روستاهای ارکوان، قزل‌آغاج، داوآباد و کاسه‌کول از توابع مغانات را نوشت و همراه به لعن‌نامه در ۷۴۴ق از بغداد فرستاد. همچنین شیخ اویس جلائیر (د ۷۷۶ق)، شش دانگ روستای اندراب را از توابع سراب در سال ۷۶۱ق و پسرش شیخ علی، شش دانگ روستاهای وارزجرد و درآباد را از توابع اردبیل وقف زاویه شیخ صفی کردند (عبدی بیگ نویدی، بی تا، صص. ۲۶۰-۲۶۱، ۱۴۱؛ موزه ملی، ۲۵۸۹۷ و ۲۵۵۰۰).

کرد (عبدی بیگ نویدی، بی تا، ص. ۱۸۵).

جریان حمایت از طریقت صفوی در دوره ایلخانی، محدود به سلاطین و وزرا نبود، بلکه دیگر عمال حکومتی از جمله امیران ترک نیز موقوفاتی داشتند (ابن بزاز، ۱۳۷۳، ص. ۴۰۳). با بررسی وقایع خانقاه شیخ صفی، به روند رو به رشد سهم امرای ترک در میان پیروان و مریدان طریقت صفوی پی برده می‌شود که عمدتاً املاک و مستغلاتی را در بیشتر شهرهای ایران به ویژه آذربایجان وقف کردند، اما با وجود جست‌وجو در منابع تاریخی، نشانه‌هایی از تصرف این املاک به دست نیامد.^۱ امیر داشتیمور به سال ۷۳۳ق، دو دانگ روستای صومعه مظفری و چهار و نیم دانگ روستای ینگجه از توابع اردبیل را وقف کرد (عبدی بیگ نویدی، بی تا، ص. ۳۰۰). امیر شمس الدین ایدوغمیش، ثلث روستای شله‌رود از توابع هشترود و امیرتورین بن جلغر ترکستانی در ۷۱۶ق، پنج دانگ و نیم روستای سینانق و چهار دانگ الفی باب را در ۷۱۷ق وقف کردند (عبدی بیگ نویدی، بی تا، ص. ۳۰۰، ۲۳۶؛ موزه ملی، ۲۵۴۹۹).

با آنکه امیرچوپان (د ۷۲۸ق) و شیخ حسن کوچک (د ۷۴۴ق)، از سلاطین آل چوپان، رابطه خوبی با طریقت صفوی داشتند و از حامیان بزرگ شیخ صفی و پسرش صدرالدین (د ۷۹۴ق) بودند (خواندمیر، ۱۳۸۰، ص. ۲۳۱/۳)، اما موقوفه‌ای از سوی سلاطین چوپانی برای طریقت صفوی ثبت نشده است، بلکه تنها نام چهار امیر محلی در دفاتر آمده است که روستاهایی را از توابع خلخال و اردبیل، وقف خانقاه شیخ صفی کردند. علیشاه بن حسن خنجی در ۷۴۳ق

۲. رشیدالدین فضل‌الله طی فرمانی می‌نویسد: «اگر نقصان عواید اوقاف به علت صدور حواله و مطالبه مالیات زاید از طرف دیوان است، موقوفات را باید از پرداخت این حواله‌ها و مالیات معاف دارند» (همدانی، ۱۳۸۸، ص. ۱۹۰).

۱. این وقف‌نامه را بهادر خان در زمان شاه اسماعیل به دست آورد و شاه عباس اقدامی برای تصرف آن انجام نداد. این امر هم دلیلی برای تصرف نکردن و احتمال جعلی بودن را نشان می‌دهد (دلیری، ۱۳۹۷، ص. ۲۶۹-۲۷۳).

([عبدی بیگ نویدی](#)، بی‌تا، ص. ۱۸۳-۱۸۴).

جدول ۱- موقوفات امیر تیمور گورکانی براساس

صریح‌الملک میکروفیلم ۱۶۵۸

Table 1: Amir Timur Gürkani's Wagfs based on Sarīh al-milk (Microfilm 1658)

ردیف	ولایت	ناحیه	نوع	تعداد	سهم موقوفه
۱	عراق	کردستان	مزارع	۸	۴۰
۲	عراق	زنجان	مزارع	۱	۵
۳	آذربایجان	ارومیه	مزارع	۱	۵
۴	؟	؟	مزارع	۱	۵
۵	لر بزرگ	همدان	مزارع	۲	۱۰
جمع تعداد مزارع				۱۳	
جمع سهم موقوفات از املاک و مزارع					۶۵
۶	عراق	اصفهان	قریه	۲	۱۰
۷	عراق	طارمین	قریه	۴	۴
۸	لر بزرگ	همدان	قریه	۱	۱
جمع تعداد قریه‌ها				۷	
جمع سهم موقوفات از قریه‌ها					۱۵

در این سند از اتابکان لر بزرگ (۵۵۰-۸۲۷ق) نیز، موقوفاتی ثبت شده و خلاصه آن در جدول ۲ آمده است. از این میان، به اتابک یوسف شاه بن سلغرشاه (۷۳۰-۷۴۰ق)^۲ اشاره می‌شود که هنگام بازگشت شیخ صفی از سفر حج در لرستان، خدمت ایشان رسید و پسر خود اتابک حسن را ملازم شیخ و با تمام اقوام و اولاد، نصف املاک را وقف کرد. موقوفات اتابکان و

۲. منظور یوسف شاه دوم (ح ۷۳۰-۷۴۰ق) است که با ابوسعید روابط خوبی داشت. «نصف املاک خود را وقف حضرت شیخ صفی الدین اسحق کند» ([عبدی بیگ نویدی](#)، بی‌تا، ص. ۲۷۷-۲۷۸).

در دوره جلایری، امیران ترک مانند امیر امین‌الدین مرجان آغا، شاه قلی سلطان استاجلو، امیر حاجی اسن بوغا بن یاربوغا، مزرعه بغرآباد از ناحیه براوان گرمرو و میرزا بیگ بن سیفل بیگ مغانی^۱ هم دو قریه ویرسوق و قصبه از توابع مشکین را در ۷۸۷ق وقف کرده‌اند ([عبدی بیگ نویدی](#)، بی‌تا، ص. ۲۲۴).

در قرن نهم ق، تیموریان به واسطه ارتباط خواجه علی (د ۸۳۰ق) با امیر تیمور (د ۸۰۸ق) دهات، قصبات و اراضی متعددی را به خانقاه صفوی وقف کردند ([هیئتس](#)، ۱۳۶۲/۱۹۳۶، ص. ۵). لیست کامل موقوفات تیمور که با نیت کسب ثواب آخرت بیان شده است، با عنوان «صورت‌نامه‌چۀ صاحبقران، امیر تیمور گورکان»، علاوه بر نسخه خطی مستقل ([صکوک و سجلات تیموری](#)، ۱۲۹۵، ص. ۲۲)، در انتهای یکی از نسخه‌های صریح‌الملک نیز آورده شده است، اما عده ای در این وقف نامه تردید داشته و برخی آن را جعلی دانسته‌اند ([کسروی](#)، ۱۳۷۹، ص. ۸۰۶-۸۰۸؛ [ریاض الاسلام](#)، ۱۳۹۱، ص. ۲۸۳)، حتی برخی اثبات کرده‌اند که تیمور با خواجه علی ملاقاتی نداشته است، بلکه با صدرالدین ملاقات کرده است ([Sugiyama](#), 2022, p. 137)؛ زیرا این موقوفات براساس منابع هیچ‌وقت به تصرف صفویان درنیامد ([منشی](#)، ۱۳۹۰، ص. ۴۸/۱). لیست این موقوفات براساس نوع و محل آنها در ولایات، در جدول ۱ آمده است. با این حال براساس صریح‌الملک، میرزا جلال الدین امیرانشاه (م ۸۱۰ق)، فرزند سوم امیر تیمور گورکانی که از جانب پدر یازده سال حاکم آذربایجان بود، در سال ۸۰۶ق روستای صدیقه ده را برای زاویه شیخ صفی وقف کرد.^۱ وقف این سه قریه از ایشان به سال ۷۷۷ق ذکر شده است، اما حدود ۱۰ قریه و مزرعه از توابع مشکین و مغان به تاریخ شعبان ۹۰۷ق ثبت شده است ([عبدی بیگ نویدی](#)، بی‌تا، ص. ۲۶۳).

(۷۶۹-۱۰۰۰ق) به سبب رابطه نسبی و معنوی شیخ صفی‌الدین با شیخ زاهد گیلانی، به مشایخ طریقت صفوی ارادت داشتند و موقوفاتی را وقف خانقاه شیخ صفی کردند؛ از جمله در ۷۳۴ق شرف‌شاه و وراث محمودبن فخرالدین کاکي، سه دانگ از روستاهای مسلم‌سرا و نودیه‌الکبیر از توابع مازندران و در ۷۴۸ق، محمودبن محمد از ملوک‌انوار دو وحل (مرداب) از قریه‌های دربندان و عمادآباد و امیر حسام‌بن امیرملک در ۷۹۸ق روستای قلاعی را به شیخ صدرالدین وقف کردند. بغرا امیرسالوک، ۲۳ قطعه زمین را در موضع شولغات به سال ۸۱۰ق و قریه صالح‌سرا را با صد کردو^۳، به خواجه علی وقف کرد (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۲۸۴، ۲۷۶، ۲۸۲).

از سلاطین و امرای قره‌قوینلو و آق‌قوینلو، موقوفه‌ای در صریح‌الملک ثبت نشده است. بنابراین بر اساس صریح‌الملک، مجموع موقوفات این طبقه ۱۶۳ نمونه از موقوفات حرف اول و دوم است که شامل ۱۳۴ قریه، ۱ باب‌خانه، ۱ قطعه زمین، ۱ باغ، ۲ وحل^۴، ۲ مزرعه و مزارع، ۱ موضع (۲۳ قطعه زمین) است.

ملوک لر بزرگ^۱، که در ولایاتی چون لر، اصفهان، همدان، فارس و عراق عرب و عجم قرار داشت، در چهار سهم^۲ آمده است (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۱۷۷-۱۸۱).

جدول ۲- موقوفات اتابکان و ملوک لر بزرگ

Table 2: Wagf's Grate Atabak Lurs

موقوفات اتابکان				
ردیف	ولایت	نوع	تعداد	سهم
۱	نامعلوم	قریه	۳	ربع
۲	نامعلوم	قریه	۵۵	نصف
۳	معلوم	قریه	۹	بیاض
۴	نامعلوم	قریه	۱	بیاض
۵	بردرود	قریه	۲۲	نصف
۶	بردرود	قریه	۱	بیاض
۷	جرپادقان	قریه	۱۳	نصف
جمع تعداد قریه‌ها			۲۰۴	
جمع سهم قریه‌ها			۲۶۶	
۸	جرپادقان	مزرعه	۱	نصف
۹	نامعلوم	مزرعه	۵	۵ دانگ
۱۰	نامعلوم	مزروعات	۱	۶ دانگ
۱۱	نامعلوم	مزروعات	۶	۵ دانگ
مجموع تعداد موقوفات			۲۷۷	
مجموع سهم موقوفات			۳۳۰	

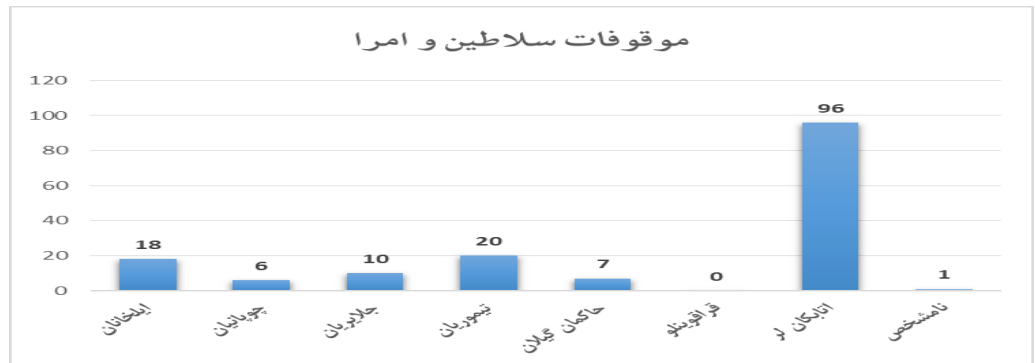
امرای محلی ناحیه دیلم نیز تا تأسیس آل کیا

۳. قطعه زمین کشاورزی که اطراف آن را بلند می‌کنند تا آب در آن بنشیند (معین، ۱۳۸۸).

۴. به معنی گل‌ولای (عمید، ۱۳۷۵) یا خلاب به معنی باتلاق و لجن‌زار (عمید، ۱۳۷۵) است.

۱. یوسف‌شاه بن سلغرشاه، ملک‌شاه بن اتابک یوسف‌شاه، ابو جعفر بن اتابک یوسف‌شاه، حسن بن اتابک یوسف‌شاه و جعفر بن اتابک بهمن و چهارده ملک که اسمشان آمده و یک اسم از واقفان ناخواناست (همان‌جا).

۲. احتمالاً منظور از سهم، بخش است و در هر سهم، چندین ولایت، شهر و ناحیه است. در سهم اول ۱۲ نمونه، دوم ۱۱، سوم ۱۸ و چهارم مورد ذکر شده است (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۲۷۹).

شکل ۱- نمودار موقوفات سلاطین و امرا به تفکیک حکومت‌ها
Fig 1: Chart Wagfs of sheikhs and Safavid dynasty by period

۲-۲ شیوخ و خاندان صفوی

شیخ صفی الدین که از زمان ارغون خان (م ۶۶۹ق) در صحنه سیاست ظاهر شد، همواره با سلاطین، صاحبان دیوان، امرا و حکام روابط خوبی داشت و بیشتر از سوی آنان مورد عنایت قرار می‌گرفت. این نحوه از رفتار تا قدرت‌یافتن طریقت از سوی بازماندگان او نیز دنبال شد. بنابراین علاوه بر موقوفاتی که از سوی سلاطین به زاویه شیخ صفی وقف می‌شد، هدایای نقدی و غیر نقدی فراوان سلاطین و خاندان‌های حکومتی، مریدان و از جمله شیوخ ثروتمند در افزایش توان اقتصادی شیخ، برای خرید املاک و مستغلات نقش مهمی داشت. او که شهرتش در دوره ایلخانان به اوج رسیده بود، «در آخر عمر مالک نسبتاً بزرگی شده بود» (پطروشفسکی، ۱۹۶۶/۱۳۶۳، ص. ۴۷۱) و تقریباً در همه شهرهای آذربایجان و دیه‌های اردبیل، صاحب اموال بسیار، از جمله زمین‌های کشاورزی و گله‌های گاو و گوسفند بود که همه این اموال را در اواخر عمر وقف خانقاه کرد (ابن بزاز، ۱۳۷۳، ص. ۹۱۹، ۹۳۲; Gronke, 1993, p. 298). با بررسی اسناد موقوفات صریح‌الملک در دوره ایلخانان، مشخص شد که ۴۶ مورد از اموال وقف‌شده به‌وسیله شیخ صفی انجام شده است (عبدی بیگ نویسی، بی‌تا، صص. ۷۷، ۸۱، ۹۳، ۹۴، ۱۰۶،

۱۲۶ و ۱۰۰)

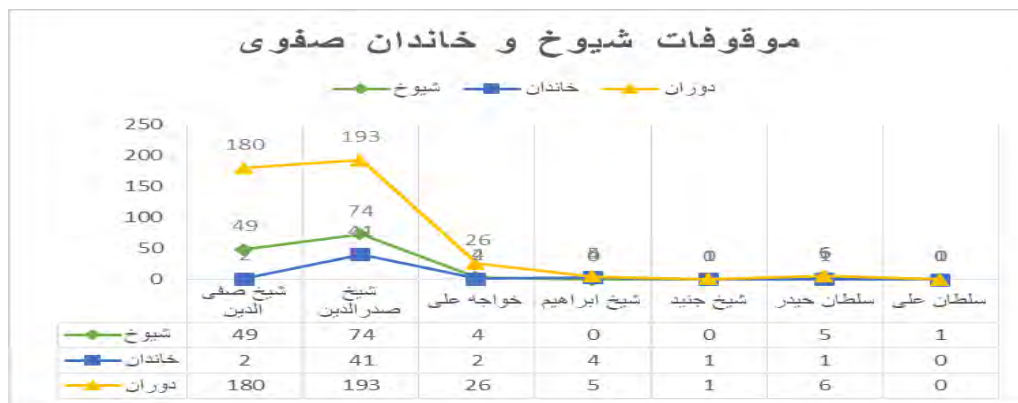
صدرالدین موسی (م ۷۹۴ق) جانشین او، مسئول اداره نذورات، اموال و املاک مخصوص طریقت بود (سیوری، ۱۳۷۶، ص. ۹). او ضمن تداوم نفوذ طریقت، موقوفات درخور توجهی را از اقشار مختلف جذب و با ایجاد تشکیلات برای موقوفات و مدیریت درآمد آنها، املاک و مستغلات زیادی را خرید و وقف آستانه کرد (پیرزاده زاهدی، ۱۳۴۳، ص. ۴۳). به این ترتیب هرچه شیخ صفی در اعتباربخشی به خاندان صفوی در کسب قدرت معنوی موفق بود، به همان اندازه نیز صدرالدین در کسب قدرت اقتصادی طریقت توفیق داشت و این دو زمینه کسب قدرت نظامی به‌وسیله شاه اسماعیل را فراهم کرد (Yajima, 2022, p. 168). تا جایی که به‌تنهایی بیش از مجموع دیگر شیوخ و حتی شیخ صفی، اموالی را وقف طریقت کرد (شکل ۲). در دوره شیخ صدرالدین، توان اقتصادی خاندان به حدی بود که بخشی از املاک خود را وقف زاویه یا از درآمدشان، املاک جدیدی خریداری می‌کردند. یکی از شاخص‌ترین افراد خاندان صفوی، شیخ شهاب‌الدین محمود^۲، پسر صدرالدین بود که املاک ایوان از مغانات را یکجا خریداری و

۲. شیخ صدرالدین چهار فرزند پسر داشت که به غیر از خواجه، اطلاعات زیادی از آنها در دسترس نیست.

۱. احتمالاً تعدادی از موقوفات ارثیه شیخ زاهد گیلانی بود و برخی دیگر به اسم شیخ صفی و وقف زاویه شده بود.

سیاسی و نظامی، بخش درخور توجهی از هدایا و درآمدهای موقوفات به‌جای آنکه برای خرید املاک و موقوفات جدید هزینه شود، صرف تشکیل نیروهای نظامی و مقابله با رقیبان سیاسی شد (خنجی اصفهانی، ۱۳۸۲، ص. ۲۶۲، ۳۱۴). همچنین هبه‌ها و املاک صفوی بیشتر به‌عنوان ارثیه بین خاندان تقسیم و کمتر وقف شد، تا جایی که هریک از شیوخ و خاندان صفوی صریح‌الملک اختصاصی برای مدیریت املاک و مستغلات خود ثبت کردند (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۳۲۶).

وقف آستانه کرد. این املاک مشتمل بر ۲ مزرعه و ۱۰ قریه بود (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۱۴۱-۱۴۲). از او ۴۳ مورد وقف در صریح‌الملک ثبت شده است که ۳ دکان، ۲ مزرعه و ۳۸ قریه و بیشتر آنها شش دانگ بود (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۱۳۲، ۱۲۲، ۱۰۳ و ...). با توجه به وقف ۴۱۳ مورد به‌وسیله شیوخ و خاندان صفوی، حدس می‌زنیم که دارایی‌های این خاندان بیشتر از این موقوفات بود. اما از این دوره به بعد، موقوفات از سوی شیوخ صفوی کاهش یافت؛ زیرا با توسعه فعالیت‌های

شکل ۲- نمودار موقوفات شیوخ و خاندان صفوی به تفکیک دوره

Fig 2: Chart Wagfs of sheikhs and Safavid dynasty by period

توابع آذربایجان و نصف روستای هندوکه^۲ را وقف آستانه کرد. روستای کوره‌دول را نیز قاضی علماءالدین منصورکاکلی ابن قاضی حامد (معروف به قاضی علماءالدین) به خانقاه شیخ صغی وقف کرد (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۱۰۷، ۱۳۱، ۲۴۷، ۲۴۸ و ...).

علاوه بر آن، قضات، در صدور احکام دیوانی برای وقف املاک مجهول‌المالک و یا احکام سلاطین و امرا برای وقف املاک خاصه به طریقت صفوی، نقش بسزایی داشتند. قاضی محمود کاکلی، قاضی علی‌اناری و قاضی فضل‌الله بن کاکله از آن جمله‌اند (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۲۴۲-۲۴۳)..

۲-۳ قضات

هم‌زمان با سروسامان یافتن دستگاه قضا در دوره ایلیخانی و بهبود وضعیت معیشت، امکان وقف برای طبقات زیادی از جمله قضات فراهم شد، به‌طوری که قضات علاوه بر فروش اموال (۲۱ مورد)، املاکی (۷ مورد) را هم به بقعه شیخ صغی وقف کردند (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۷۷، ۱۱۵، ۱۱۶ و ...). قاضی فضل‌الله عبیدی در ۷۲۷ق و قبل از غازان‌خان، بخشی از روستای کَرَج/ کَرَج از توابع خلخال^۱ را به انضمام دو دکان واقع در بازار بقالان و همچنین در ۷۳۳ق روستای ریهار از ناحیه سَنَجِد و نصف روستای کورانسرای از

۲. در صریح‌الملک از توابع خلخال ذکر شده است.

۱. از اراضی سفیدرود و لیهان ذکر شده است.

خانان‌های حکومتی در صریح‌الملک آمده است که به ملک‌خاتون دختر سلطان قریل بن گیخاتو خان در ۷۴۹ق اشاره می‌شود. او سدس^۳ و ربع مشاع روستای سین در اطراف اردبیل را وقف کرد. دختر سونج‌بیگ به نام عزیز خلیفه، یک هشتم روستای خوشه گنبد از توابع گرمرو در ۷۵۰ق وقف آستان شیخ‌صفی کرد. سلطان ملک دختر امیر ذکریا، دوراتو به سال ۷۶۶ق نصف روستای بنان در اردبیل، کردانشاه خاتون دختر سید عزالدین یوسف بن سید حیدر شاه، حسینی باغی را در روستای روکران مشکین به سال ۷۷۸ق، وقف بقعه شیخ‌صفی کرد (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۲۱۶، ۲۴۴، ۹۲).

اما زنان ثروتمند نیز، موقوفاتی داشتند. تمامه خاتون دختر خواجه عزالدین یحیی، ربع چهار قریه و یک طاحونه و اقرحه را در ۷۶۴ق و فاطمه دختر خواجه علاءالدین محمد، نصف روستای هوحقان را در سال ۷۴۷ق، وقف زاویه شیخ‌صفی کرده است (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۱۲۱).

زنان خانان صفوی نیز، در حمایت مالی از طریقت سهم داشتند. پس از مرگ بنفشه خاتون همسر شیخ حیدر صفوی، نیم دانگ از روستای نوزرق و نیز مزارعی در اطراف تبریز، به بقعه منتقل شد. بانوان صفوی گاه خود املاکی را می‌خریدند و وقف می‌کردند. خدیجه خاتون بایندی همسر شیخ جنید، نصف روستای معروف پنحق (پنزه) از روستاهای تومان مشکین را به مبلغ ۱۲ هزار دینار خرید و گفت که این معامله را به نیابت از شیخ حیدر، انجام داده است (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۱۶۲).

در مجموع ۲۸ مورد از سهم زنان گزارش ثبت شده و ۱۵ مورد وقف، ۴ مورد خرید املاک و ۹ مورد فروش املاک و مستغلات برای وقف به بقعه^۴ بوده

از دیگر اقدامات قضات، به باز پس‌گیری موقوفات از متصرفان اشاره می‌شود. مزارع صحن خلیل‌آباد کمترین از توابع مشکین به سال ۷۴۲ق و اراضی دره گل پونه در سال ۷۴۳ق به موجب رأی قاضی نعمت‌الله و قاضی روح‌الله به زاویه مقدسه برگشت (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۱۶۲).

همچنین ثبت اسناد با سجل و مهر قضات، یکی از شاخص‌ترین اقداماتی است که برای تثبیت و اعتباربخشی به اسناد موقوفات در صریح‌الملک به دفعات گزارش^۱ شده و از زمان شیخ‌صفی رایج بوده است (شیخ‌الحکامی، ۱۳۸۷، ص. ۱۲۸-۱۵۲).

۴-۲ خواتین

بررسی‌ها نشان می‌دهد املاک خواتین به سه صورت، به طریقت صفوی منتقل شده است: ۱- برخی املاک خود را برای توسعه بقعه می‌فروختند؛ ۲- عده‌ای وقف می‌کردند؛ ۳- آن دسته از خواتین صفوی که فرزند و وارثی نداشتند، املاکشان به آستانه شیخ‌صفی وقف می‌شد. در این میان، املاک فروخته‌شده به بقعه شیخ‌صفی، بیشترین سهم را در مشارکت زنان به خود اختصاص می‌داد (Zarrinebaf-Shahr, 1998, p. 257).

بیشتر زنان واقف، از خانان‌های حاکم بودند؛ از جمله در دوره ایلخانی، شاهزاده قتلغ ملک دختر گیخاتو ایلخانی که از مال و ثروت خانوادگی، تنها به «معدن نفتی» بسنده کرده بود، پیوسته هدایا و نذوراتی در قالب پول یا جامه برای شیخ‌صفی می‌فرستاد (ابن بزاز، ۱۳۷۳، ص. ۸۹۹)، یا اینل خاتون دختر غازان خان که پدرش سه دانگ و سه طسوج^۲ از روستای کلخوران را برای مخارج او در نظر گرفته بود، ولی او اینها را وقف آستانه کرد (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۱۲۴).

پس از دوره ایلخانان نیز، خواتین واقف از

۱. قاضی فضل‌الله بن کاکله، قاضی محمود کاکلی و قاضی علی اناری از جمله این افرادند (عبدی بیگ، نویدی، بی‌تا: صص. ۱۶۷-۱۶۸).

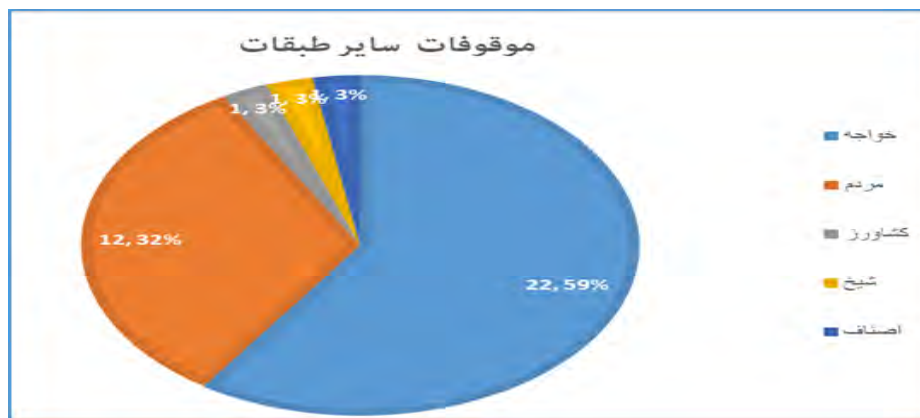
۲. لیست کاتبان و قاضیان اسناد بقعه شیخ‌صفی از قرن ۶ تا ۱۰ فهرست‌نویسی شده است (شیخ‌الحکامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۴۳-۱۵۲).

۳. یک ششم سهم که معادل یک دانگ است.

۴. مواردی که زنان مالکیت کامل داشتند، در نظر گرفته شده است، اما در مواردی که فروش به صورت جمعی است و زنان مشارکت داشتند، در این آمار منظور نشده است.

نقش مؤثر زنان در توسعه موقوفات بارگاه شیخ صفی‌الدین است (Bosworth, 1986, p. 358-60).

است. با در نظر گرفتن شرایط اجتماعی و اقتصادی آن دوره، این تعداد از گزارش‌های فعالیت اقتصادی زنان در دوره ایلخانیان و حاکمان بعدی، حاکی از

شکل ۳- نمودار تعداد موقوفات به تفکیک طبقات دیگر

Fig 3: Chart The number of Waqfs according to social classes

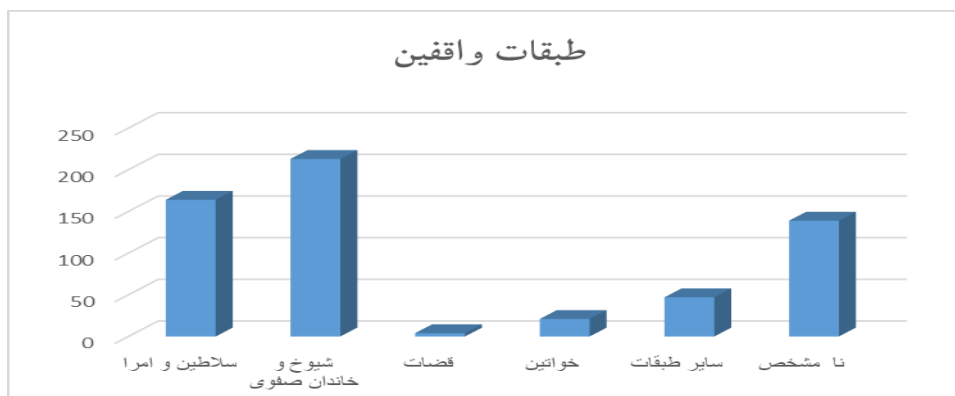
در ردیف خاتمه (۱۰۷ موقوفه) با عنوان «بیاض»، این بخش از موقوفات را آورده است که در تصرف است و سندی از آن در دسترس نیست که اطلاعات کلی این بخش در جدول ۳ ارائه شده است. براساس اسناد و قبالات صریح‌الملک، ۳۷ مورد موقوفه از اصناف، خواجه‌ها، کشاورزان، شیوخ و مردم عادی براساس شکل ۳ ثبت شده است.

مشارکت طبقات، تابع شرایط اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آن روزگار بود، اما توجه سلاطین، امرا و شیوخ صفوی نیز نقش مهمی در توجه طبقات دیگر داشته است که در شکل ۴، ثبت شده است.

۲-۵ طبقات دیگر

شیخ صفی‌الدین که با مردم روابط نزدیکی داشت، موقوفات و نذورات مردم عادی را راحت‌تر می‌پذیرفت؛ زیرا مردم به دنبال منافع سیاسی و اقتصادی نبودند (ابن‌بزاز، ۱۳۷۳، ص. ۹۵۵؛ اوبن، ۱۳۳۵، ص. ۳۰۳). با گسترش شهرت شیخ، اقشار بیشتری براساس اعتقادات خود، هدایا و نذورات یا بخشی از دارایی‌هایشان را به خانقاه و خاندان شیخ صفی وقف کردند.

مردم کمک به خانقاه را از نظر دینی کاری پسندیده می‌دانستند (کیانی، ۱۳۶۹، ص. ۲۸۶-۲۸۷). عبدی‌بیگ

شکل ۴- نمودار تعداد موقوفات هر طبقه

Fig 4: Chart The number of endowments of social classes

جدول ۳- تعداد و نوع موقوفات ردیف خاتمه (بیاض)

Table 3: The number and type of waqfs of the end row

ردیف خاتمه بیاض			
ردیف	نوع موقوفه	تعداد	سهم موقوفه
۱	قریه	۱	۱ دانگ
۲	قریه	۶۴	۲ دانگ
۳	قریه	۳	۳ دانگ
۴	قریه	۱۲	۴ دانگ
۵	قریه	۱	۵ دانگ
۶	قریه	۴	۶ دانگ
۷	قریه	۱۲	بیاض
۸	قریه	۴	نامعلوم
۹	مزرعه	۳	۳ دانگ
۱۰	قشلاق	۱	۳ دانگ
۱۱	موضع	۱	۶ دانگ
۱۲	طاحونه	۱	۲ دانگ
	مجموع تعداد موقوفات	۱۰۷	
	مجموع سهم موقوفات		۲۸۳ دانگ

۳- موقوفات

۳-۱ انواع موقوفات

در آغاز موقوفات عمدتاً املاک و مستغلات را شامل می‌شدند، اما با رونق خانقاه شیخ صفی، مریدان بیشتری از اقصی نقاط به طریقت صفوی جذب شدند و برای زیارت شیخ صفی الدین، به اردبیل مسافرت کردند. طریقت صفوی نیز برای افزایش مریدان از طریق خلفای خود، تبلیغات گسترده‌ای را در مناطق آذربایجان، گیلان، آناتولی، عراق، فارس، قفقاز و ... انجام داد (شیبانی، ۱۳۶۴، ص. ۶۷؛ سیوری، ۱۳۷۶، ص. ۱۰). هرچند ایجاد و پشتیبانی شبکه خلفا، هزینه‌هایی را برای طریقت تحمیل می‌کرد، اما افزایش مریدان نیز، موجب ازدیاد

موقوفات و درآمدها می‌شد؛ از این رو طبقات اجتماعی با توان اقتصادی متفاوت خود، موقوفات متنوعی را به زاویه شیخ سرازیر کردند.

با بررسی وقفیات خانقاه شیخ صفی در صریح‌الملک، به روند رو به رشد انواع موقوفات طریقت صفوی پی برده می‌شود. این موقوفات عبارت بودند از: قریه، موضع^۱، مستغلات (دکان، دکه، خیمه، کاروانسرا، رباط، طاحونه، حمام)، املاک (خان، خانه، زنان‌خانه^۲، باغ، اصطبل)، زمین (مزرعه، بستان، باغچه)، وحل، قراح^۳، لته^۴، قشلاق، نهر، جوی و معدن. در اسناد صریح‌الملک، از واحدهای مختلفی برای اندازه‌گیری سطح^۵ استفاده شده است که همگی

۴. کشتزار، مزرعه

۵. از دانگ، طسوج (یک چهارم دانگ)، شعیر (یک شانزدهم دانگ)

در صریح‌الملک استفاده شده است.

۱. مترادف مکان و موقعیت است، اما به نظر ناحیه (نفسی ناظم‌الاطباء، ۱۳۵۵) مناسب است.

۲. «و زنان‌خانه عبارت از حرم‌سراست» (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۳۲۲).

۳. زمینی که مخصوص زراعت و نشاندن درخت باشد (نفسی ناظم‌الاطباء، ۱۳۵۵).

در جدول ۴، با دانگ معادل‌سازی شده‌اند.

جدول ۴- تعداد و انواع موقوفات گزارش شده در صریح‌الملک

Table 4: The number and types of endowments reported in Sareeh al-Mulk during the research period

موقوفات حرف اول، دوم و بیاض					
ردیف	نوع موقوفه	تعداد وقفنامه	تعداد موقوفات	واحد	سهم موقوفات
۱	اراضی/زمین/قطعه زمین/عرصه	۲۱	۱۴۱	قطعه	۸۹۱
۲	اصبطل	۱	۱	قطعه	۶
۳	اقرحه/قراچ	۱۰	۸۱	قطعه	۴۷۰,۵
۴	باغ/باغچه/بستان	۱۹	۱۹	قطعه	۹۰
۵	جوی/نهر	۲	۱۴	جوی	۸۴
۶	حمام	۶	۶	واحد	۳۶
۷	خانه/خانه باغ	۱۱	۱۱	باب	۶۶
۸	خیمه	۲	۲	باب	۷,۵
۹	دکان/دکه	۳۰	۳۴	باب	۱۵۳,۵
۱۰	زنان خانه	۱	۱	باب	۶
۱۱	طاحونه	۱۶	۱۶	دستگاه	۷۵
۱۲	قریه	۳۹۵	۳۵۷	قریه	۱۴۱۳,۵
۱۳	قشلاق	۲	۲	قشلاق	۹
۱۴	کاروانسرا	۲	۲	کاروانسرا	۱۲
۱۵	مزارع/مزرعه	۱۰۴	۹۸	مزرعه	۴۲۰
۱۶	معدن	۱	۱	معدن	۶
۱۷	موضع	۲	۲۴	قطعه	۱۴۴
۱۸	وحل	۲	۵۰	قطعه	۳۰۰
۱۹	مجموع	۶۲۹	۸۶۲		۴۲۰۲

۲-۳ جغرافیای موقوفات

با توجه به استقرار شیخ صفی و جانشینانش در اردبیل و گسترش خدمات خانقاه، گسترده ترین تعداد موقوفات در قصبه اردبیل و سپس در شهرهای ولایت آذربایجان قرار داشت. با استناد به وقفنامه و قبالات صریح‌المک، شهر اردبیل با حومه اش ۲۵,۷ درصد از

تعداد وقفنامه‌ها، ۱۴ درصد از تعداد موقوفات و

۳۸,۴ درصد از سهم موقوفات

را به خود اختصاص می‌دهد. شاید بتوان ادعا کرد که بیشتر اردبیل، با تمامی نواحی و روستاها، موقوفه خانقاه طریقت صفوی شده بود. اطلاعات ارائه شده در جدول ۵ بیانگر این ادعاست.

جدول ۵- موقوفات ثبت شده در نواحی، روستاها و شهر اردبیل

Table 5: Endowments registered in the districts, villages and city of Ardabil

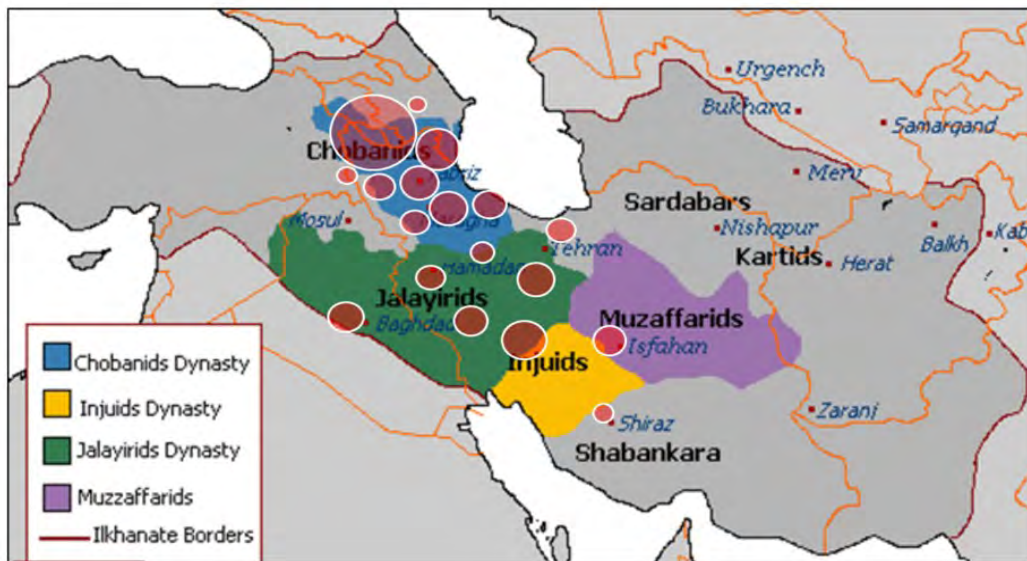
ردیف	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	
موقوفات اردبیل	نوع موقوفه	اقرحه / قراح	حمام	خانه	دکان / دکه	زمین / قطعه	زنان خانه	طاحونه	قریه	کاروانسرا	مزارع / مزرعه	مجموع
	تعداد وقفنامه	۱۰	۲	۳	۲۴	۸	۱	۱۰	۸۵	۱	۱۸	۱۶۲
	تعداد موقوفات	۸۱	۲	۳	۲۴	۱۴۷	۱	۱۰	۶۶	۱	۱۹	۳۵۴
	واحد	قطعه	واحد	باب	باب	قطعه	باب	دستگاه	قریه	باب	مزرعه	
	سهام (دانگ)	۱۰۰	۱۲	۱۲	۱۱۱,۵	۹۱۶	۶	۵۰,۵	۳۰۸,۲۵	۶	۹۲,۵	۱۶۱۴,۸

گسترده‌گی موقوفات در ایالات دور و نزدیک، به حدی بود که تعدادی از این موقوفات به تصرف درنیامدند، غصب^۲ و حتی تعدادی هم به دلیل فاصله طولانی و جابه‌جایی حکومت‌ها و حاکمان رها شدند (عبدی بیگ نویدی، بی تا، ص. ۱۸۳). برای اطلاع بیشتر در شکل ۵، پراکنده‌گی موقوفات در محدوده حکومت‌ها و شهرها ترسیم شده است.

با تداوم نفوذ طریقت صفوی در ایالات^۱ و حکومت‌های دیگر، توسعه سرزمین‌های سلاطین حامی طریقت و ظهور برخی حاکمان محلی جویای مشروعیّت، سبب شد تا موقوفات در ایالت‌ها و شهرهای دیگر نیز، گسترش یابد. براساس مستندات صریح‌الملک، موقوفات علاوه بر آذربایجان در ایالت‌های مغان، جیلان، مازندران، فارس، عراق عجم و عراق عرب و کرمان نیز گزارش شده است.

۱. سیستان و قهستان، خراسان، گرگان، مازندران و گیلان جزء قلمروهای خاندان‌های محلی ماندند (مستوفی، ۱۳۸۱، ص. ۵۵-۲۳۳).
 ۲. تعدادی از موقوفات از جمله قریه جمال‌آباد، وهیل، بوجند، زین النجیل، اصفه‌آباد و ... مزرعه کوران و چندین مورد براساس صریح‌الملک در تصرف نبودند (عبدی بیگ نویدی، بی تا، صص. ۲۲۸، ۲۵۱، ۱۸۴، ۱۸۲).

۱. بعد از اصلاحات غازان خان، ایران به نواحی عراق عرب، عراق عجم، لر بزرگ، لر کوچک، آذربایجان، آران و موقان / موغان / مغان، شروان، گشتاسفی (گشتاسبی، دلتای گُر و ارس)، گرجستان و ابخاز، روم (آسیای صغیر)، ارمنستان بزرگ، دیار بکر و دیار ربیعیه (بین‌النهرین علیا)، کردستان شرقی، خوزستان، فارس، شبانکاره، کرمان و مکران تقسیم شد و سرزمین‌های مشرق و شمال ایران، شامل

شکل ۵- محدوده حکومت‌ها و توزیع تعداد موقوفات در ایالت‌ها و شهرها

Figure 5 : The geography of governments and the distribution of waqfs in states and cities

۳-۳ مدیریت موقوفات

ظهور و افول سریع سلسله‌ها در قرون هفتم تا دهم. ق که عمدتاً عنصر خارجی بودند، ایران و آذربایجان را دچار آشفتگی کرد؛ بنابراین مدیریت این موقوفات موضوع بسیار مهمی بود که نقش اساسی در حیات این طریقت، داشت.

۳-۳-۱ حفظ و تثبیت موقوفات

حفظ و تثبیت موقوفات طریقت صفوی به اتخاذ سیاست‌های درست در سازمان‌دهی امور موقوفات نیازمند بود تا در آشفتگی‌های سیاسی آذربایجان، از تعرض به موقوفات گسترده و ارزشمند ممانعت کند؛ از این رو ایجاد تشکیلات برای ثبت، تصرف، مدیریت و نظارت بر موقوفات لازم بود.

در دوران شیخ صدرالدین، موقوفات با دقت ثبت و وقف‌نامه‌ها، اسناد مالکیت موقوفه و سلسله اسناد انتقال مالکیت در آستانه نگهداری می‌شد تا امکان هر حقی از مدعیان احتمالی سلب شود

سنت ایجاد فهرست املاک و مدیریت دارایی‌های بقعه و داشتن صریح‌الملک اختصاصی برای اموال شخصی در بین اولاد و خاندان شیخ صفی وجود داشت، به طوری که عبدی بیگ به صریح‌الملک شهاب‌الدین، شیخ علی شاه و جنید اشاره کرده است (Abe, 2022, p. 93).

ثبت و ضبط اسناد، تنظیم مجدد وقف‌نامه‌ها،^۱

(Gronke, 1993, p. 219). قبالات و حجج را هم «کاتب اوقاف» در دفاتر و طومارها، از جمله طومار نسقی دیوان اعلا می‌نوشت. به منظور دقت و نظم بیشتر، ثبت اسناد دستورالعملی برای نحوه ثبت و تصرف موقوفات تدوین شده بود. مدیریت درآمد‌ها شامل اجاره، مالیات و مقاطعه را «خزانه‌دار» انجام می‌داد و ناظر وقف، بر تمامی مراحل تحقق شروط وقف نظارت می‌کرد. هماهنگی همه فعالیت‌های مربوط به موقوفات را بعد از شیخ، متولی انجام می‌داد (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۲۲۶؛ بیگلری، ۱۳۹۰/۲۰۰۹، ص. ۱۱۶).

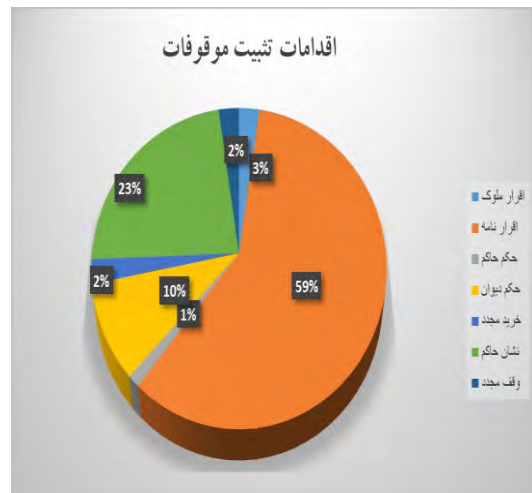
۱- برای موقوفاتی انجام می‌شد که وقف‌نامه‌ها و اسناد آنها از بین رفته بود.

۱- برای موقوفاتی انجام می‌شد که وقف‌نامه‌ها و اسناد آنها از بین رفته بود.

خاندان معروف ایرانی در آذربایجان، از جمله املاک خاندان جوینی در اهر و گرمرود به عمل آورد (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۱۲۴، ۱۳۱؛ Gronke, 1993, p. 306-7). همچنین بخش عمده‌ای از هدایا، نذورات و درآمدهای موقوفات، صرف خرید املاک و مزارع جدید و وقف آنها به بقعه می‌شد. این امر موجب افزایش درآمدها و گسترش موقوفات بود.

خرید املاک و مستغلات در گستره نفوذ طریقت، نیازمند شبکه‌ای متشکل از عاملان شناسایی، ارزیابی و خرید بود. براساس اسناد صریح الملک، مردم گاه از روی علاقه، گاه براساس نیاز مادی، به‌طور مستقیم یا از طریق معتمدان به‌منظور فروش املاک و مستغلات به آستانه مراجعه می‌کردند؛ زیرا آستانه شیخ صفی با توان اقتصادی مناسب، املاک مردم را نقدی و منصفانه خریداری می‌کرد. در بعضی موارد نیز شبکه خلفاء و مریدان، املاک مناسب را برای خرید آستانه شناسایی می‌کردند. در امر خرید، علاوه بر اینکه گاهی شیوخ فعال بودند، متولیان خانقاه و وکلا نیز نقش عمده‌ای داشتند. گاه از معتمدان محلی برای اقناع فروشندگان استفاده می‌کردند (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۹۰-۸۸) و حتی برخی فروشندگان املاک و مستغلات، برای شناسایی و خرید املاک، به‌عنوان وکیل برای آستانه شیخ صفی فعالیت می‌کردند (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۱۲۴، ۱۳۱؛ Gronke, 1993, p. 306-7).

مهم‌ترین اقدامات ثبت موقوفات، گرفتن حکم از حاکمان برای عودت موقوفات غصب‌شده، نوشتن لعنت نامه به‌وسیله واقفان، شکایت از غاصبان موقوفات یا صلح با آنها، خرید مجدد، رضایت‌نامه در قبال پرداخت وجه، تنظیم اقرارنامه‌ها و گواه شاهدان، اقدامات مهمی بود که شیوخ صفویه به‌واسطه شبکه‌ای از وکلای خود انجام می‌دادند، حتی در تنظیم اقرارنامه و گواه شاهدان، مبالغ درخور توجهی به افراد پرداخت می‌شد. اقدامات تثبیتی^۲ انجام‌شده برای ۶۵ موقوفه^۳ به‌قرار ذیل است.

شکل ۶- نمودار اقدامات تثبیتی گزارش‌شده برای موقوفات طریقت صفوی

Fig 6: Chart Measures taken to preserve and maintain the endowments of the Safavid Tariqat

۲-۳-۳ توسعه موقوفات

توسعه موقوفات از زمان شیخ صفی، با سرمایه‌گذاری در املاک و مستغلات انجام شد، حتی شیخ تلاش‌های زیادی برای به دست آوردن املاک

۱. با توجه به تغییر حکومت‌ها و مصون ماندن موقوفات، در صورت امکان موقوفات را به تأیید حاکمان می‌رسانند؛ برای نمونه

روستای شاهیان خلخال که امیر توغچی در ذی الحجه سال ۷۴۳ آن را وقف کرده بود، در شعبان همان سال نشان طغرا تخت‌مور بن ساتلمش نیز در سند آمده است؛ سپس در سال ۷۵۴ نشان ملک چوپانی و در سال ۷۵۷ نشان سلطان اویس بر آن است (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۱۸۴).

۲. شیخ اویس جلایر از جمله سلاطینی

بود که بیشترین نشان را در وقف‌نامه‌های صریح‌الملک داشت (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۱۵۹-۱۶۰).

۳. در برخی موارد برای یک موقوفه، چندین اقدام انجام شده است (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۲۶۱).

۴. همه این موقوفات از حرف اول است. خلیفه شیخ زین الدین خلیل، نیم دانگ روستای سیناق را در سال ۷۱۶ق برای شیخ‌صفی خریداری کرد (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۲۳۸).

کرد (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۲۴۷). به این ترتیب توانست موقوفات را توسعه دهد. سلطان حیدر نیز با استفاده از موقعیت خویشاوندی، با اوزن حسن آق قویونلو (م ۸۸۳ق) و استقرار در دیار بکر (منشی، ۱۳۹۰، ص. ۱۷-۱۸)، به توسعه املاک و موقوفات خانقاهی اهتمام ورزید و چندین روستا و مزرعه را به موقوفات افزود، به طوری که او در سال ۸۸۵ق. نصف روستای شبره از توابع مشکین را از خواهر حسن پادشاه بایندی خریداری و وقف خانقاه شیخ صفی کرد (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۲۳۱)؛ بنابراین سرمایه‌گذاری روی زمین از سوی خاندان صفوی، هرچند فراز و نشیب داشت، ولی هیچ‌گاه فراموش نشد.

۴- کارکرد موقوفات

سازمان طریقت‌ها، تابعی از جایگاه اجتماعی و سیاسی طریقت، وسعت خانقاه، تعداد مریدان و میزان موقوفات بود. تعیین کارکرد موقوفات در طریقت صفوی که دارای نفوذ سیاسی، جایگاه اقتصادی و قدرت نظامی بود و شبکه گسترده تبلیغی داشت، تأمل بیشتری را می‌طلبد. خانقاه و بقعه شیخ صفی، سازمان مرکزی طریقت بود و بخش‌های مختلفی داشت که قطعاً هر بخش کارکرد و هزینه مشخصی داشته است، اما براساس صریح‌الملک، مهم‌ترین کارکرد موقوفات در ۱- خدمات اجتماعی و ۲- توسعه اقتصادی خلاصه می‌شود.

۱-۴ خدمات اجتماعی موقوفات

زاویه شیخ صفی به‌عنوان نهاد اجتماعی شاخص، خدمات زیادی را به فقرا، مستمندان و مریدان ارائه

نویدی، بی‌تا، ص. ۲۸).^۱ به این ترتیب شبکه‌سازی شناسایی و خرید برای توسعه موقوفات شکل می‌گرفت. طبیعتاً این حجم از خرید، نیازمند تأمین منابع مالی لازم بود که مدیریت «دخل و خرج» آن را انجام می‌داد. با نگاهی دقیق به فعالیت‌های اقتصادی طریقت صفوی، ادعا می‌شود که شیوخ صفوی هم‌زمان با توسعه نفوذ طریقت، سازمان‌دهی و راهبری شبکه اقتصادی را هم بر عهده داشته‌اند. اقدامات این شبکه اقتصادی، موجب شد صفویان صاحب ثروت انبوهی شوند، تا جایی که شیخ صفی «از ملاکین و فئودال‌های معتبر زمان بود و املاک و دیه‌های فراوان داشت و مانند سرکردگان فئودال و ملاکین عمده اغلب روزگار، در سرکشی از املاک و نظارت بر کار زراعت و جمع‌آوری محصولات گذشت» (سیوری، ۱۳۷۶، صص. ۳۵۳، ۹۰۲، ۹۸۶، ۹۶۷).

دوره صدرالدین (۷۹۴-۷۳۵ق)، یکی از بارزترین دوران‌ها برای سرمایه‌گذاری روی زمین و خرید املاک و مستغلات و وقف آن به خانقاه شیخ صفی بود. روستاهایی که شیخ صدرالدین، فرزندان و یا وکلای او خریدند و وقف خانقاه کردند، بالغ بر ۸۶ قریه می‌شد. او به‌عنوان یک تاجر کارکشته، خرید زمین‌های کشاورزی و روستاها را با هدف تجمیع قطعات و تشکیل زمین‌های بزرگ و یا خرید دکان‌های بازار را برای تسلط بر یک راسته یا بازارچه انجام می‌داد تا ضمن افزایش عایدات، امکان نگهداری آنها راحت شود (Gronke, 1993, p. 321). او با بهره‌گیری از جایگاه خاندان، به‌ویژه پسرش شهاب‌الدین محمود و معتمدان و وکلا، محلی برای خرید املاک، اقدام کرد. همچنین الباقی سهم موقوفات و املاک جدید را خرید و مردم را در عمران و آبادی آنها با خود همراه

۱. برای مثال خواجه مجدالدین محمدبن رکن‌الدین خطیبی، نصف مغازه خود را در بازار منادی‌گاه اردبیل، به بقعه فروخت، سپس یک دکان حلاجی را در همین بازار به‌عنوان وکیل برای بقعه خریداری کرد.

می‌کرد. این امور در شروط وقف نامه‌ها تأکید شد. یکی از انگیزه‌های مردم از نذر و وقف به مشایخ صوفی، اطعام و پذیرایی فقیران و مسافران بود؛ بنابراین کمک‌کردن به چنین مرکزی، از نظر دینی و منطقی کاری نیک و پسندیده به شمار می‌رفت (کیانی، ۱۳۶۹، ص. ۲۸۶-۲۸۷).

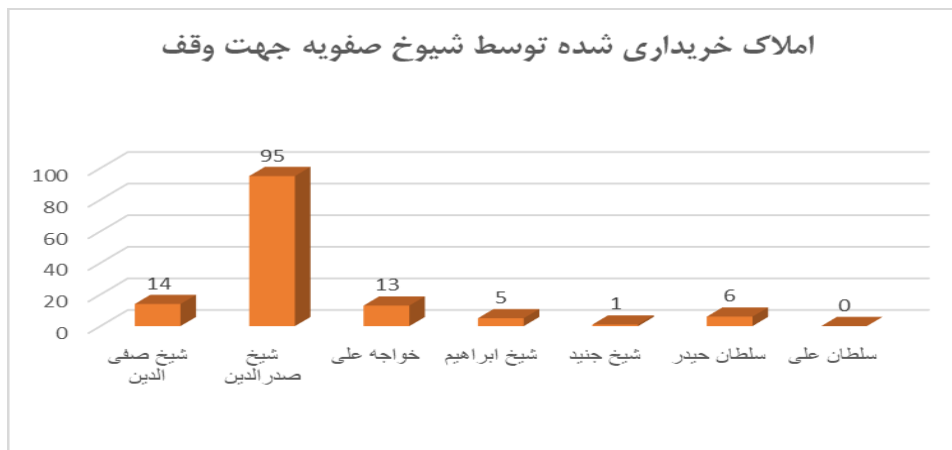
عمده مصارف موقوفات در صریح‌الملک، «مصالح زاویه مقدسه» بیان شده است که با این عبارت تشخیص نحوه استفاده از منافع موقوفه بر عهده متولیان بوده است. اما در برخی وقف‌نامه‌ها، شرایط و استفاده‌کنندگان بسط داده شده‌اند. شرایطی که شیخ صفی در یکی از وقف‌نامه‌ها بیان می‌کند، مؤید همین موضوع است: «موقوف عموم مسلمانانند از فقرا و مساکین و اغنیا و متوسطین ساکن بلده مذکور و مسافرین که ساکن گردند و شب و روز در آنجا باشند» (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۱۶۶). این بیانات با کمی تغییر در بیش از ۲۰ وقف نامه تکرار شده است (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۸۰، ۸۷، ۱۳۰ و...). در بعضی موقوفات، اقشار بیشتری مانند علما، سادات، مشایخ صوفیه، اهل فتوت، امانت و دیانت، شرع و ... برای بهره‌مندی از منافع موقوفات، آورده شده‌اند (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۸۷، ۸۹، ۱۲۲ و...). بر این اساس، ارائه انواع خدمات به اقشار مختلف تصریح شده است.

سنت اطعام فقرا و مسکینان و تهیه آب شرب از درآمدهای وقفی خانقاه، به یکی از سنت‌های طریقت صفوی تبدیل شده بود تا جایی که «در اواخر ایام شیخ، هر روز دیگی طعام از برای کلاب محله بدادی پختن و بدیشان رسانیدی تا می‌خوردند و همچنان فرمود بر حفر چاه آب که از آنجا، آب سخت سرد حاصل می‌شد و خم یخ پیوسته در وقت گرمای هوا

مرتب می‌فرمود داشتن و به مردم تشنه رسانیدن» (ابن بزاز، ۱۳۷۳، ص. ۹۳۷). در وقف‌نامه‌های صریح‌الملک نیز، با عباراتی مانند: «اخراجات سفره خانقاه مریدان»، «تحصیل مؤنات محتاج الیها بطعام» (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۱۷۶، ۱۸۷) به اطعام تأکید شده است. همان‌طور که قبلاً گفته شد، در رساله آش حلال شاه اسماعیل، کلیه منافع موقوفات ذکر شده برای تهیه آش حلال تعیین کرده بود (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۳۰۶-۳۱۰). براساس سلسله‌النسب صفویه در زمان شیخ صفی، سیدی به نام جمال‌الدین از اهالی اصفهان، کار اطعام فقرا را اهتمام می‌کرد و برای چنین کاری، فقط در یک روز به هزار گوسفند احتیاج شد (پیرزاده زاهدی، ۱۳۴۳، ص. ۳۸؛ هینس، ۱۳۶۲، ص. ۵).

مواردی هم از جمله خدمات مخصوص سادات بنی فاطمه، فقرای همسایه، تأمین روشنایی، پرداخت مقرری به افراد خاص ذکر شده است (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، صص. ۹۹، ۱۶۹، ۲۲۶ و...). این خدمات موجب می‌شد تعداد زیادی از مریدان و طرفداران، برای زیارت و بهره‌مندی از خدمات راهی اردبیل شوند. خدمات خانقاه صفوی تا ظهور صفویان و بعد از آن نیز ادامه یافت.

به‌طور کلی خدمات عمومی که در خانقاه ارائه می‌شد، شامل اطعام فقرا و مسکینان، تأمین هزینه درمان بیماران، تهیه آب شرب، یخ در وقت گرما، تهیه شرب در مناسبت‌ها، پخت روزانه غذا، توزیع غذا در محله‌های فقیرنشین، اسکان مسافران و مریدان، حفر چاه برای تأمین آب، آردکردن گندم در آسیاب‌ها برای خانقاه و مردم، دستگیری از مردم فقیر در زمان قحطی و گرانی، اسکان و پذیرایی از زائران و توبه‌کنندگان و ... بود.

شکل ۷- نمودار تعداد املاک خریداری شده توسط شیوخ برای وقف

Fig7: Chart The number of properties purchased by Sheikhs for Waqfs

۲-۴ توسعه اقتصادی اردبیل

یکی دیگر از کارکردهای مهم وقف، کمک به رونق اقتصادی منطقه، به‌ویژه اردبیل بود. اولین فایده ایجاد اشتغال برای تعداد زیادی از مردم در قسمت‌های مختلف بقعه بود که برای نگهداری و ارائه خدمات در آن، به‌طور دائم یا موقت مشغول به کار بودند (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۷-۱۳). هرچند عبدی بیگ به تعداد شاغلان اشاره‌ای نکرده است،^۱ اما در منابع متأخر اشاره شده است.^۲ روند فعالیت‌های اقتصادی شیوخ برای توسعه موقوفات از شکل ۷ استنباط می‌شود.

مورد دیگر، حفظ و رونق فضای اقتصادی اردبیل بود که به دلیل آشفتگی آذربایجان به سبب احترام به طریقت صفوی، تا حدودی روستاها، مزارع، دکان‌ها و دیگر املاک و مستغلات وقفی، از تعرض و غصب در امان ماندند و مردم همچنان می‌توانستند به فعالیت

اقتصادی ادامه دهند و زندگی خود را تأمین کنند. در مواردی نیز املاک و مستغلات مجهول‌المالک خریداری شد، زمین‌ها و روستاهای متروکه با وقف احیا شد و مردم برای کار در موقوفات، به محل زندگی برمی‌گشتند (موزه ملی، ۲۵۹۱۰).^۳ صرف بخش عمده‌ای از هدایای نقدی و درآمدها برای خرید املاک و روستاهای این منطقه، باعث رونق خرید و فروش شد.

همچنین تأمین مایحتاج بقعه از دکان‌ها، مزرعه‌داران، کارگاه‌ها و صنوف برای پذیرایی از تعداد زیاد زائران، نقش مهمی در توسعه اقتصاد منطقه داشت، به طوری که بخش درخور توجهی از درآمدهای موقوفات و نذورات، در اردبیل و اطراف آن خرج می‌شد.

مقاطع موقوفات مانند انواع بازارها و تشکل‌های صنفی (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۷-۱۰؛ بیلگیلی،

کرده بود. در سال ۷۸۸ق شیخ احمد جلاپور طی حکمی به امیر بدرالدین دستور می‌دهد «مواضع ارکوان قزل‌آغاج داودآباد به از راه ملکیت به آن حضرت تعلق دارد، کسی مزاحمت نرساند و رعایا متفرقه که جلای وطن کرده‌اند، چون کمتر از سی سال بوده باشد، به وطن مالوف آیند» (عبدی بیگ نویدی، بی‌تا، ص. ۲۶۲).

^۱ در فقره ثانی، ۲۹ نفر را با شغل نوشته است (میرزا حسن خان، بی‌تا، ص. ۹).

^۲ تعداد شاغلان در دوره صفوی به ۱۰۰ الی ۱۱۰ نفر می‌رسید (بیلگیلی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۶).

^۳ روستاهای ارکوان، قزل‌آغاج، داودآباد و کاسه کول که در سال ۷۴۷ق شیخ حسن آنها را به صورت شرعی به شیخ صدرالدین واگذار

طریقت شیوخ، از درآمد موقوفات و نذورات به عرصه سیاسی بهره‌برداری و برای کسب قدرت زمینه‌سازی کردند.

منابع

ابن بزاز (۱۳۷۳). *صفوه الصفا* (غلامرضا طباطبایی مجد، مصحح). زریاب.

اصفهانی، محمدطاهر (بی‌تا). *صریح‌الملک* (نسخه خطی، ش. ۸۵۶)، دانشگاه تهران.

اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۴). *تاریخ مغول*. امیرکبیر.

اوبن، ژان (۱۳۳۵). *مجموعه در ترجمه احوال شاه*

نعمت‌الله ولی کرمانی، مشتمل بر رساله

عبدالرزاق کرمانی، فصلی از جامع مفیدی و

رساله عبدالعزیز واعظی. انستیتو ایران و فرانسه.

آل داود، سید علی (۱۳۷۴). *نوشته‌های تاریخی*

عبدی بیگ شیرازی. *فصلنامه تحقیقات اسلامی*،

۲ (۱ و ۲)، ۱۲۱-۱۴۴. <http://B2n.ir/j37926>

بیلگیلی، علی‌سنان (۱۳۹۰). *موقوفات شیخ صفی‌الدین*

اردبیلی براساس دفاتر تحریر دولت عثمانی (علیرضا

مقدم، مترجم). *وقف میراث جاویدان*، ۹ (۷۳)، ۱۲۶-

۱۰۱. (اثر اصلی منتشر شده در سال ۲۰۰۹).

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/857276/>

پطروشفسکی، ایلیا پولوویچ (۱۳۶۳). *تاریخ ایران*

(کریم کشاورز، مترجم). *انتشارات پیام*. (اثر

اصلی منتشر شده در ۱۹۶۶).

پطروشفسکی، ایلیا پولوویچ (۱۳۵۹). *تاریخ ایران*:

ایران در سده‌های میانه (سیروس ایزدی، مترجم).

دنیا. (اثر اصلی منتشر شده در ۱۹۶۳).

پیرزاده زاهدی، شیخ حسین (۱۳۴۳). *سلسله‌النسب*

صفویه. چاپخانه ایرانشهر.

جعفریان، رسول (۱۳۹۲). *تاریخ ایران اسلامی*. کانون

۱۳۹۰، ص. ۱۱۷)، هرچند درآمد بقعه بود، اما مقاطعه

منصفانه با رویکرد مردمی، امکان فعالیت برای کسانی

را فراهم می‌کرد که توان خرید مغازه را نداشتند. به

این ترتیب بقعه ضمن خرید این موقوفات از

فروشنندگان، نیازمند فروش و مقاطعه آنها به خود

صاحبان و یا افراد دیگر، مانع از تعطیلی آنها و

در نتیجه رونق اقتصادی می‌شد. به این ترتیب با رونق

روستاها و مزارع و ایجاد اشتغال در اردبیل، مشکین،

سراب، گرم‌رود، تبریز و ... نقش درخور توجهی در

رونق اقتصادی منطقه، به‌ویژه اردبیل داشت.

نتیجه‌گیری

بررسی اسناد صریح‌الملک حاکی از آن است که

شیخ صفی‌الدین توانست هم‌زمان با نفوذ در لایه‌های

مختلف اجتماعی و گستره جغرافیایی تحت نفوذ

ایلخانان و امرای محلی، مریدان و طرفداران زیادی را

جذب کند. طبقات مختلفی از جمله سلاطین، امرا،

بازرگانان، اصناف، مرد و زن به‌عنوان شبکه مریدان، با

توان اقتصادی متفاوت در توسعه موقوفات طریقت

ایفای نقش کردند. خاندان صفوی هم با سازمان‌دهی

موقوفات و هدایت درآمدها و نذورات به‌سمت خرید

املاک و مستغلات، ضمن ارتقای توان اقتصادی

طریقت با ارائه خدمات اجتماعی به مردم منطقه،

زائران و حاکمان جایگاه طریقت را تحکیم بخشید.

همچنین گردش مالی آستانه در تأمین اقلام مورد نیاز

برای ارائه خدمات و خرید اموال و املاک، باعث

رونق اقتصادی در اردبیل و شهرها و روستاها شد و

رعایای زیادی در این موقوفات مشغول شدند. به این

ترتیب شیخ صفی‌الدین و در ادامه پسرش صدرالدین،

از جریان مذهبی توسعه وقف، شبکه فرهنگی را برای

نفوذ بیشتر و شبکه اقتصادی را برای پشتیبانی

فعالیت‌های طریقت ایجاد کرد. در ادامه با دگرگونی

- اندیشه جوان.
- خنجی اصفهانی، فضل‌الله بن روزبهان (۱۳۸۲). *عالم‌آرای امینی*. مرکز نشر میراث مکتوب.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۸۰). *تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر* (محمد دبیر سیاقی، ویراستار). اساطیر.
- دلبری، شهربانو (۱۳۹۷). بررسی و بازخوانی سند وقفی صکوک و سجلات تیموری. *پیام بهارستان*، ۱۱۳ (۲)، ۲۶۱-۲۹۲. <http://B2n.ir/x86317>
- راوندی، مرتضی (۱۳۸۳). *تاریخ اجتماعی ایران*. انتشارات امیرکبیر.
- ریاض الاسلام (۱۳۹۱). *تاریخ روابط ایران و هند در دوره صفویه و افشاریه*. امیرکبیر.
- سیوری، راجر (۱۳۷۶). *ایران عصر صفوی* (کامبیز عزیزی، مترجم). نشر مرکز. (اثر اصلی منتشر شده در ۱۹۸۰).
- شمس منشی، محمد بن هندوشاه (۱۳۵۰). *دستورالکاتب فی تعیین المراتب* (علی اوغلی علی‌زاده، ویراستار). نشر دانش.
- شیبانی، نظام‌الدین (۱۳۶۴). *تشکیل شاهنشاهی صفویه*. انتشارات دانشگاه تهران.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین (۱۳۸۰). کاتبان و قاضیان بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، (اسناد قرن ۶-۱۰ق). *نامه بهارستان*، ۲ (۴)، ۱۳۷-۱۵۷. <http://B2n.ir/y65661>
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین (۱۳۸۷). *فهرست اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی*. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- صادقی گلدر، احمد (۱۳۸۷). *مقدمه‌ای بر فرهنگ وقف*. کومه.
- صکوک و سجلات تیموری (۱۲۹۵). نسخه خطی، شماره ۹۱۱، کتابخانه و موزه ملی ملک.
- عبدی بیگ نویدی، زین‌العابدین (۱۳۹۰). *صریح‌الملک* (محمود محمد هدایتی، ویراستار). معاونت فرهنگی سازمان اوقاف و امور خیریه.
- عبدی بیگ نویدی، زین‌العابدین (بی‌تا). *صریح‌الملک* (نسخه خطی، میکروفیلم ش. ۱۵۵۶ و ۱۶۵۸)، دانشگاه تهران.
- علای تبریزی، عبدالله بن علی فلک (بی‌تا). *سعادت‌نامه* (رساله فلکیه) (نسخه خطی، شماره ۶۹۴۰-۱۰)، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- عمید، حسن (۱۳۷۵). *فرهنگ عمید*. امیرکبیر.
- غفاری فرد، عباسقلی (۱۳۸۷). *خواجه علی و امیر تیمور گورکان*. فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۱۰ (۳۴)، ۱-۱۰. <http://B2n.ir/j78401>
- قائم‌مقامی، جهانگیر (۱۳۴۷). *فرمان منسوب به سلطان احمد جلایر*. بررسی‌های تاریخی، ۳ (۱۷)، ۲۷۳-۲۸۰. <http://B2n.ir/z84822>
- کسروی، احمد (۱۳۷۹). *شیخ صفی و تبارش*. فردوس.
- کیانی، محسن (۱۳۶۹). *تاریخ خانقاه‌ها در ایران*. انتشارات طهوری.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۸۱). *نزه‌القلوب* (محمد دبیرسیاقی، ویراستار). انتشارات حدیث امروز.
- معین، محمد (۱۳۸۸). *فرهنگ فارسی معین*. امیرکبیر
- منشی، اسکندربیک ترکمان (۱۳۹۰). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*. انتشارات امیرکبیر.
- موزه ملی ایران. *اسناد شماره ۲۵۴۹۹، ۲۵۹۰۹، ۲۵۱۹۱، ۲۵۵۰۰ و ۲۵۹۱۰*. مرکز اسناد.
- میرزا حسن خان سررشته‌دار (بی‌تا). *صریح‌الملک* (نسخه خطی، شماره ۱۷۲۲۸)، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- نفیسی ناظم‌الاطباء، علی‌اکبر (۱۳۵۵). *فرهنگ نفیسی*. کتاب‌فروشی خیام.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۸۸). *تاریخ مبارک غازی، (کارل یان، ویراستار)*. پرسش. (اثر اصلی

Ghaem Maqami, J. (1968). Decree attributed to Sultan Ahmad Jalayr. *Barrasihaye Tarikhi*, 17, 283-280. <http://B2n.ir/z84822> [In Persian].

Ghafari Fard, A. (1999). Khvajeh Ali Safavi and Amir Timur Gürkani. *Quarterly Journal of the History of Foreign Relations*, 34, 1-10. <http://B2n.ir/j78401> [In Persian].

Goto, Y. (2022). A Poetic Bureaucrat, 'Abdi Beig, and his works: The intention for compiling the Şariḥ al-Molk. *Journal of Asian and African Studies*, 1, 21-37. <https://tufts.repo.nii.ac.jp/records/2227>

Gronke, M. (1993). *Derwische im Vorhof der Macht: sozial und Wirtschaftsgeschichte Nordwestirans in 13. und 14. Jahrhundert*. Freiburger Islamstudien XV, Franz Steiner.

Hamadani, R. F. (1940). *Ta'rih-i-mubarak-i-Qazani*. Stephen Austin. [In Persian].

Hinz, W. (1983). *Irans Aufstieg zum nationalstaat im fünfzehnten jahrhundert*. Kharazmi Publication [In Persian].

Horst, H. (1958). *Timur und H/oga Ali, Ein Bertrag zur Geschichte des Safawiden*. Akademie der Wissenschaften und Literatur.

Ibn Bazzaz Ardabili (1994). *Safwa tus-Safa*. Tabatabaei Majd. [In Persian].

Isfahani, M. T. (n.d). *Sariḥ al-Molk*. Manuscript, Central Library of Teheran University, Microfilm 856. [In Persian].

Jafarian, R. (2013). *History of Islamic Iran*. Kanon Andishe Javan. [In Persian].

Kasravi, A. (2000). *Sheikh Safi and His Progeny*. Ferdowsi Publication. [In Persian].

Khandamir, Gh. M. (2001). *Ḥabib al-siyar fi akhbar afrad al-bashar*. Kayyam Publication. [In Persian].

Kiani, M. (1990). *The history of the monastery in Iran*. Tahoori Publication. [In Persian].

Monshi, I. B. (2011). *Tarikh-e Alam-ara-ye Abbasi*. Amir Kabir Publication. [In Persian].

Mustawfi, H. (2002). *Nuzhat al-Qulub*. Hadis Emroz Publication [In Persian].

Petrushevsky, I. P. (1974). *History of Iran (From the Beginning up to the 18th century)* (K. Keshavarz, Trans). Payam Publication. [In Persian].

Petrushevsky, I. P. (1980). *Iran in the Middle*

منتشر شده در (۱۹۴۰).

هیئتس، والتر (۱۳۶۲). تشکیل دولت ملی در ایران (کیکاووس جهاننداری، مترجم). خوارزمی. اثر اصلی منتشر شده در سال (۱۹۳۶).

Reference

- Abdi Beig Navidi Shirazi, Z. (2010). *Sariḥ al-Molk (Wagf Letter Shaikh Safi Aradabili Tomb)*, (M. Mohammad Hedayati, Editor). Endowment and Charity Affairs Organization. [In Persian].
- Abdi Beig Navidi Shirazi, Z. (n.d). *Sariḥ al-Molk*. Manuscript, Microfilm 1556, 1658, Tehran University [In Persian].
- Abe, N. F. (2022). Succeeding the Şariḥ al-Molks at the Safavid Shrine: A 19th Century Synopsized Version of the Shrine's Real Estate Inventory. *Journal of Asian and African Studies*, 1, 91-109. <https://tufts.repo.nii.ac.jp/records/2230>
- Ala'ye Tabrizi, A. A. (n.d). *Saadat Nameh (resale falakiyah)*. Manuscript, Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly (Majles-e Shoraye Eslami), No. 10-6940. [In Persian].
- Aledavood, S. A. (1995). Historical writings of Abdi Beyg Shirazi. *Journal of Islamic Research*, 1(2), 121-144. <http://B2n.ir/j37926> [In Persian].
- Aubin, J. (1982). *Materials for the biography of Shah Nimatullah Wali Kirmani*. French Iranian Studies Association. [In Persian].
- Bilgili, A. S. (2006). The State Pir; Sheikh Safi-Ad-Din Ardabili Foundation (A. A Moghadam, Trans). *Waqf Eternal Legacy*, 73, 101-126. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/e/857276> [In Persian].
- Bosworth, C. E. (1986). Ardebil. In: *Encyclopedia Iranian*. (Vol. 2), p. 358-360.
- Delbari, Sh. (2018). Bar-rasi va Baz-khvani-i Sanad-i Vaqfi-i Şukūk va Sijillat-i Timūri. *Payam-i Baharistan*, 113, 261-292. <http://B2n.ir/x86317> [In Persian].
- Eghbal Ashtiani, A. (1996). *Mongol history from Changiz invasion up to Teymurian*. Amir Kabir Publication. [In Persian].

- Studies*, 167-180.
- Zarrinebaf-Shahr, F. (1998). Economic Activities of Safavid Women in the Shrine-City of Ardabil. *Iranian Studies*, 31(2), 247-261. <https://www.jstor.org/stable/4311147>
- Agas (S. Izadi, Trans). Donya Publication. [In Persian].
- Pirzade Zahedi, Sh. H. (1924). *Silsilat al-nasab-i şafawiyah, nasab'namah-i padishahan ba 'uzmat-i Şafavi*. Chapkhanah-i Iranshahr. [In Persian].
- Ravandi, M. (2005). *Tarikh-e Ejtemaei-ye Iran*. Amir Kabir Publication. [In Persian].
- Riaz al-Islam (1994). *Indo-Persian Relation (Safavid and Afsharied period)*. Amir Kabir Publication. [In Persian].
- Sadeghi Goldar, A. (2008). *An introduction to the culture of Waqf*. Koomesh Publication. [In Persian].
- Savory, R. (1997). *Iran under the Safavids* (K. Azizi, Trans). Markaz Publication. [In Persian].
- Sheibani, N. (1985). *Tashkile Shahanshahi Safavieh*. Tehran University Publication. [In Persian].
- Sheikh Hokamaei, E. (2002). Scribes and judges of Shaikh Safi Aradabili tomb (6-10 AH Documents). *Namey-e Baharestan*, 4, 137-157. <http://B2n.ir/y65661> [In Persian].
- Sheikh Hokamaei, E. (2009). *The Document of Shaikh Safi Aradabili Tomb*. Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly (Majles-e Shoraye Eslami). [In Persian].
- Sugiyama, M. (2020). Re-examination of The Waqf Deeds of Timūr. *Journal of Asian and African Studies*, 1, 131-165.
- Takagi, S. (2022). "Tracing the History of Barūr, the Ardabil Shrine's Former Waqf Village", *Journal of Asian and African Studies, Supplement*, (1), 65-89.
- Timuri, S. (n.d). *Manuscript*. National Library, Museum Malek, No. 911. [In Persian].
- Watabe, R. (2022a). A bibliographical introduction to 'Abdi Beig's Şariḥ al-Molk. *Journal of Asian and African Studies*, 1, 3-17.
- Watabe, R. (2022b). The production and management of copies of 'Abdi Beig's Şariḥ al-Molk: A preliminary analysis of the title page and marginal notes of its three extant manuscripts. *Journal of Asian and African Studies*, 1, 65-89.
- Yajima, Y. (2022). Junayd in the Tarikh-i Ḥayati. *Journal of Asian and African*